

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Enkele grepen uit de geschiedenis van de Duitse Keizerlijke Marine gedurende de jaren 1871 tot 1900 (vervolg)

Verseput, J.

Citation

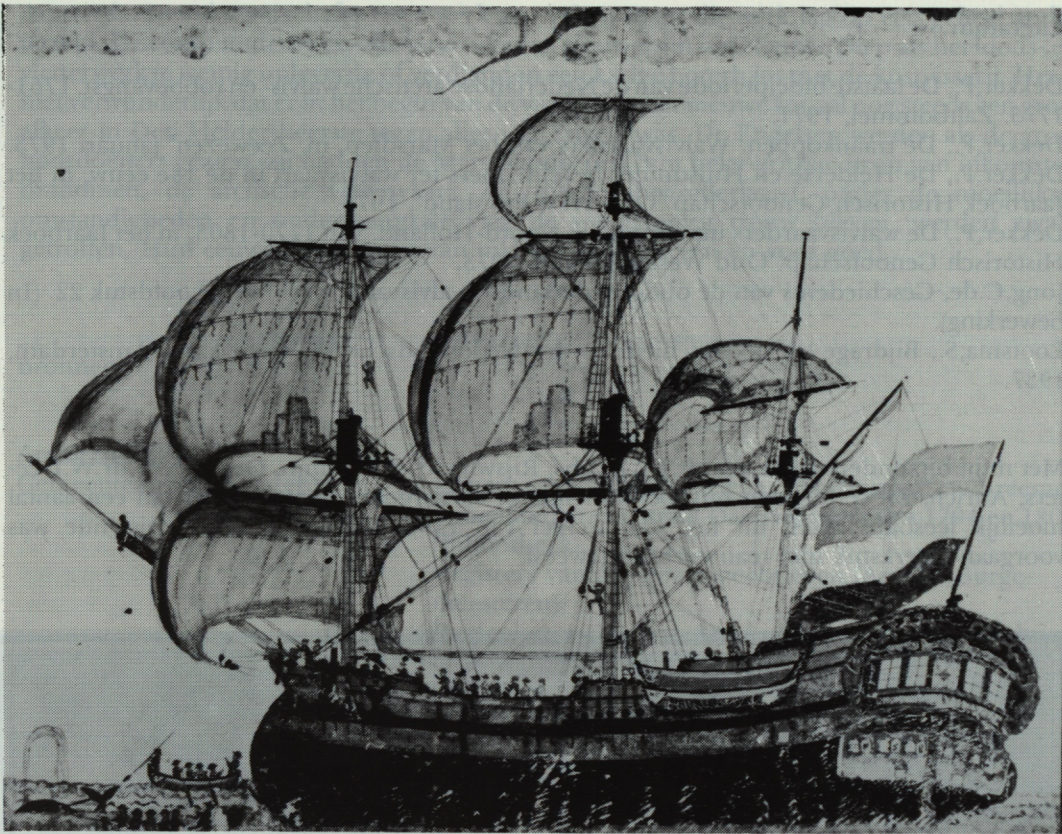
Verseput, J. (1979). Enkele grepen uit de geschiedenis van de Duitse Keizerlijke Marine gedurende de jaren 1871 tot 1900 (vervolg). *Mededelingen Van De Nederlandse Vereniging Voor Zeegeschiedenis*, 38, 71-102. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4305574>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4305574>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Afb. 6 De walvisvaarder 'De Hoop op de Walvischwangst', commandeur Hendrik Cornelisz. van Föhr, voer nog in de jaren 1802 en 1803 naar 'Groenland'. Hendrik Cornelisz. was de laatste Föhringer bevelhebber die voor Nederlandse rekening van het IJ naar de arctische wateren zou vertrekken. Zijn schip werd in 1803 door de Engelsen genomen. (Anoniem, FriesenMuseum, Föhr. Foto Walter üden, Wyk auf Föhr.)

Afb. 7 Grafsteen op de begraafplaats van Huisduinen voor de oud-commandeur op Groenland Abraham Lourensz. Walig, overleden 2 februari 1827 op de leeftijd van ruim 82 jaar. Hij voer in de jaren 1706-1803 ook nog op 'Groenland' en wel in het tijdvak 1796-1798 op de 'Noordstar' en in 1802 op de 'America'. Abraham Walig was reeds op 18 jarige leeftijd commandeur en zeilde voor het eerst in 1763 als zodanig uit. Hij stamde uit een van de bekendste Nederlandse commandeurs-geslachten.

Enkele grepen uit de geschiedenis van de Duitse keizerlijke marine gedurende de jaren 1871 tot 1900 (vervolg)

Dr. J. Versepüt

Tweede periode: 1888 tot 1897

Op 9 maart 1888 stierf de negentigjarige keizer Wilhelm I. Hij werd opgevolgd door zijn zieke zoon Friedrich III, die reeds op 15 juni daaropvolgend overleed, waarna de 29-jarige Wilhelm II tot het ambt werd geroepen. Hij had grote belangstelling voor de marine, een feit, dat waarschijnlijk samenhang met zijn afstamming; zijn moeder was immers een dochter van koningin Victoria van het Britse Wereldrijk. Die interesse bleek toen de vorst op de dag van zijn troonbestijging een speciale dagorder voor de marine uitgaf. Hierin schreef hij o.m.: 'Die Marine weiss, dass es Mich nicht nur mit Freude erfüllt hat, ihr durch ein äusseres Band anzugehören, sondern dass Mich seit frühester Jugend in voller übereinstimmung mit Meinem lieben Bruder, dem Prinzen Heinrich von Preussen, ein lebhaftes und warmes Interesse mit ihr verbindet'. Het stuk werd afgesloten met de volgende zinsneden: 'So kann ich es in dieser ernsten Stunde mit voller Zuversicht aussprechen, dass wir fest und sicher zusammen stehen werden, in guten und in bösen Tagen, in Sturm wie om Sonnenschein, immer eingedenk des Ruhmes des deutschen Vaterlandes und immer bereit das Herzblut für die Ehre der deutschen Flagge zu geben'. 1)

Veertien dagen daarna kwam de order af krachtens welke het korps zeeofficieren met dat der marinestoomvaartdienst een galauniform mochten dragen, dat op de mouw de keizerlijke kroon, die voordien slechts mocht worden gedragen door de hoogste stafofficieren, droeg. De marineofficieren werden daardoor nauwer aan hun chef, de keizer, gebonden. Deze sprak dan ook regelmatig van mijn vloot en mijn schepen. Het deed de marinemannen deugd, dat hun keizer regelmatig in admiraalsuniform verscheen.

's Keizers populariteit in die kringen nam nog meer toe toen drie weken na de troonbestijging Caprivi, die verklaard had: 'Es kan sich für Deutschland heute und für die nächste Zukunft nur darum handeln, wie klein unsere Flotte sein kann und nicht wie gross' 2), als chef der admiraliteit werd vervangen door een zeeofficier, Alexander graaf Von Monts. De Marine zag hierin het bewijs van emancipatie en zij koesterde derhalve grootse verwachtingen voor de toekomst. Er hing blijkbaar nog meer in de lucht, want de nieuwbenoemde was aangesteld tot 'Stellvertretender Chef der Admiralität'. Von Monts kon de grote verwachtingen, welke men van hem had, niet waarmaken, want hij overleed reeds in januari 1889. Hij werd opgevolgd door Max Freiherr von der Goltz.

Op 1 april 1889 werd de admiraliteit verdeeld in het Oberkommando der Marine onder leiding van Von der Goltz, dat, zoals de naam aangeeft, belast werd met de bevelvoering, en het Reichs-Marine Amt, dat belast werd met de bestuurlijke leiding van de zeemacht. Aan het hoofd stond een staatssecretaris die verantwoordelijk was aan de rijkskanselier. In die functie werd Vice admiral Karl Eduard Heusner benoemd. 3) De nieuwbenoemde moest echter om gezondheidsredenen reeds in april zijn functie neerleggen. Friedrich Hollmann, chef van het 'Übungsgeschwader' werd als zijn opvolger benoemd. Hij zou dit ambt tot 1897 bekleden. Het meest opvallende was, dat naast deze instanties het 'Marinekabinett' ten dienste van de keizer verscheen. Dit zou zich speciaal bezighouden met personeelsproblemen, maar het werd steeds belangrijker en invloedrijker. Dit kwam vooral door de invloed van de met de leiding belaste Gustav Freiherr von Senden und Bibran. Deze zeeofficier was tevens vleugeladjutant van de keizer, hij werd de spiritus rector van Wilhelms marinepolitiek. Hij die in 1903 de titel van admiraal kreeg, bekleedde dit ambt tot 1906, toen hij om gezondheidsredenen moest aftreden.

In een jaar tijd was er veel veranderd en in een Engelse krant kon men tegen het einde van het jaar 1888 lezen (vertaald): Vor seiner Thronbesteigung war er sehr oft in Kiel und lag dem

Segelsport dort und in der Nordsee ob, und liess keine Gelegenheit ausser acht, um sich über maritime Dinge zu unterrichten. Er hat immer erklärt, dass die deutsche Flotte nicht nur lediglich defensiv und lediglich eine Waffe zweiter Ordnung in der Rüstung des Deutschen Reiches bleiben dürfe, und dass das Reich im Falle des Bedürfnisses in der Lage sein müsse, eine tatkräftige Marinepolitik zu treiben. Nach seiner Thronbesteigung war eine seine ersten Handlungen, mit dem Chefkonstrukteur seiner Flotte in einer engen Meinungs-austausch zu treten. Er hatte seitdem zahlreiche Gespräche über maritime Dinge mit seinem Bruder, dem Prinzen Heinrich, mit dem Grafen von Monts und verschiedenen hervorragenden Admiralen. Nachdem er die Meinungen alles gehört hatte hat der Kaiser beschlossen, die deutsche Flotte vollständig von neuem wieder aufzubauen' 4).

Het loont de moeite om hier een opsomming te geven van de aanwezige schepen der Duitse oorlogsmarine op het ogenblik van 's keizers troonbestijging. Er waren zeven pantserfregatten: *König Wilhelm, Kaiser, Deutschland, Friedrich der Grosse, Preussen, Friedrich Karl* en *Kronprinz*. De oudste stamde uit het jaar 1867, de jongste uit 1874. Zij waren zowel militair als technisch van geringe waarde. Daarnaast waren er zeven pantserkorvetten: *Bayern, Sachsen, Württemberg, Baden, Oldenburg, Hanse* en *Arminius*. De vier eersten waren zeer licht gepantserd en waren niet geschikt voor operaties in de Noordzee. De *Oldenburg* bezat te kleine bunkers en kon slechts geringe snelheid ontwikkelen, waardoor dit schip uitsluitend bruikbaar was in de nabijheid van de thuishaven. De beide laatste moesten feitelijk worden afgeschreven en dit kon ook worden gezegd van de vijftien pantserkanonneerboden voor de eigenlijke verdediging van de kust en de riviermondingen. Deze vaartuigen waren onbruikbaar wanneer er slecht weer was. De zogenaamde kruiservloot, bestaande uit acht zeil- en stoomfregatten en elf zeil- en stoomkorvetten hadden geen gevechtswaarde en dit gold ook voor de resterende vijf kanonneerboden, de zes aviso's en de vier schepen voor bijzondere doeleinden. Waardevol waren wel de vier en zestig torpedoboden van verschillende grootten. Deze vloot gold als de beste der wereld. Men had echter één fout gemaakt. Zij maakten geen deel uit van een zeegaande vloot, maar dienden deze te vervangen. Op de begroting 1887/1888 stond de bouw van tien pantserschepen van geringe grootte van de Siegfriedklasse ter beveiliging van het in aanbouw zijnde Oost-Noordzeekanaal. In de loop der negentiger jaren werden acht dezer vaartuigen in dienst gesteld. 5). Van grote betekenis was echter de deugdelijkheid van het marinepersoneel, waarover de Times in de herfst van 1888 schreef (vertaald): "Es gibt jetzt keine Kriegsflotte, die bessere Offiziere und bessere Mannschaften hat als die deutsche. Die Offiziere sind beinahe ohne Ausnahme Männer, die auf hoher wissenschaftlicher Stufe stehen, Seeleute erster Klasse und ausgezeichnet in der Ausbildung der Mannschaften' 6). De latere vice-admiraal Eberhard von Manthey schreef het volgende over het keizerlijk bezoek aan Rusland in juli 1888: 'Die zehn Schiffe, die damals mitführen, bildeten den Kern und das Glanzstück unserer Heimatflotte. Aber was waren das für Schiffe? Die alte *Baden* und *Bayern* sogenannte Ausfallkorvetten, das noch aus England stammende Panzerkasemattschiff *Kaiser*, das Turmschiff *Friedrich der Grosse* und dazu vier voll getakelte Schulschiffe, Fregatten der Stosch-Klasse, und schliesslich zwei ältere Avisos. Jeder Kenner oder Berufseemann musste sofort sehen, dass eine derartige Flotte etwa höchst kümmerliches darstellte' 7). Tijdens deze reis was het plan gerijpt voor de bouw van grotere schepen. In de begroting voor 1889/1890 werd op wens van de keizer de bouw van vier schepen gevraagd. In de toelichting stond o.m.: 'Ist dieser Kern starker moderner Schlachtschiffe einmaal geschaffen, so kann in langsamer Tempo weitergearbeitet werden, es kann den Fortschritten des Technik dann Schritt für Schritt gefolgt werden' 8). Deze schepen van de Brandenburg-Klasse met een waterverplaatsing van ruim 10.000 ton waren berekend op een snelheid van ruim 16 knopen. Deze 114 meter lange en 19,5 meter brede vaartuigen waren bewapend met zes 28 cm. kanons, die waren opgesteld in drie torens, n.l. op het voor- en achterschip en midscheeps achter de schoorstenen. De stukken in de eerste dubbeltoren konden naar voren of achteren vuren maar konden ook met die vuurmonden uit de derde toren zijwaarts vuren, waardoor een centrale vuurleiding en het afgeven van salvo's mogelijk werd. De moderne kanons hadden een draagwijdte van ruim 14 km. De verdere bewapening bestond uit zes

snelvuurkanons van 10,5 cm en acht van 8,8 cm. en uit zes torpedolanceerbuizen van 45 cm. Het ging om de lineschepen *Kurfürst Friedrich Wilhelm, Brandenburg, Weissenburg* en *Wörth*. Bij de *Brandenburg* en de *Wörth* werd voor het eerst bij de pantsring gebruik gemaakt van het Kruppstaal, een gehard nikkel-staal, dat drie maal zo sterk was als smeedijzer. In marinekringen werd het plan enthousiast ontvangen, maar de meerderheid van het Duitse volk glimlachte om de keizerlijke gril. In de Rijksdag waren de rechterpartijgroeperingen voor de vorstelijke 'Liebhaberei', maar de meerderheid voelde veel meer voor de legerversterking. De Rijksdag keurde tenslotte de eerste termijnaanvragen goed. In 1891 liepen de lineschepen -deze naam was teruggekomen- *Kurfürst Friedrich Wilhelm, Brandenburg* en *Weissenburg* en het jaar daarop de *Wörth* van stapel. De kern voor een nieuwe vloot was er.

Tussen 1860 en 1890 was de ontwikkeling bij de scheepsbouw, de machinebouw, de pantsring en de artillerie stormachtig verlopen. Daardoor waren vaak oorlogsschepen op het ogenblik van indiensttreding reeds verouderd. Het gevolg was, dat de oorlogsvloten der verschillende zeevarende landen een allegaartje van typen te zien gaven. Toen Engeland tijdens de spanning met Rusland in 1884 een Oostzee-eskader wilde samenstellen, bleek, dat dit zou zijn samengesteld uit twaalf ongelijksoortige pantserschepen. In de pers werd aangedrongen op verbetering van de vloot. Na lang aarzelen kwam de conservatieve regering Salisbury met de 'Navel Defence Act', die op 7 maart 1889 van kracht werd. Hierin werd gesproken over een homogeen eskader pantserschepen eerste klasse, aangevuld met kruisereskaders en torpedobootflottes. In vijf jaar zouden 70 eenheden gebouwd moeten worden. In 1893 werd vastgelegd, dat de Royal Navy moest bestaan uit minstens twee eskaders van acht gelijksoortige lineschepen met een aanvullend vlaggeschip. Hieraan was een groot aantal kleinere schepen toegevoegd. Naast deze vloot stonden de verschillende eenheden in de overzeese gebieden, die waren samengesteld uit oudere vaartuigen.

Deze ontwikkeling betekende het einde van de Jeune École 9). De gangmaker van die school, de vice-admiraal Théophile Aube, had verkondigd, dat een oorlog met in linie varende lineschepen waardeloos was geworden. Een moderne zeeslag moest uitlopen op een 'mêlé', waarin elk afzonderlijk schip met behulp van torpedo en ram de strijd aanbod met een zelfstandig vaartuig van de andere partij. Een blokkade was volgens hem nutteloos, omdat snelle kruisers in staat zouden zijn te ontsnappen, terwijl de blokkerende schepen niet steeds onder stoom konden blijven, omdat de kolenbunkers dan te gauw leeg zouden zijn. De zeeoorlog moest worden gevoerd als kaperoorlog. De guerre de course moest zich echter ontwikkelen tot guerre industrielle. Een vijand moest in eigen land worden getroffen, hetgeen kon wanneer de aanvoer van grondstoffen en levensmiddelen zou worden verboden. Daardoor zou de economie worden lamgelegd. Een psychische schok zou aan de civiele bevolking worden toegebracht door het beschieten van open kustplaatsen. Hij dacht aan de totale oorlog, maar dan dienden de bepalingen uit de internationale overeenkomsten van 1856 te worden gewijzigd.

Aube kreeg vooral aanhang onder de jongeren, die niet alleen die strijdwijze 'mooier en romantischer' vonden, maar die de promotiekansen aan boord der kleinere schepen ook gunstiger achtten. Via de pers werd ook de openbare mening beïnvloed. De links georiënteerde pers bleek de nieuwe school te prefereren, terwijl de conservatieve en gematigde grootburgerlijke pers de voorkeur aan de oude school gaf. Aubes ster rees, maar bij de manoeuvres met torpedoboden in 1892 bleek, dat het weglaten van grotere vaartuigen verre van ideaal was. In het slotcommuniqué lezen wij: 'Une escadre bien groupée, naviguant sans feux s'a que bien peu de chances d'être aperçue la nuit par une flottille de torpilleurs envoyée à sa recherche. Pendant le jour, la fumée des torpilleurs indique leur position à une escadre avant qu'eux-mêmes, à moins d'être prévenus par les sémaphores de la côte puissent avoir connaissance de la composition et de la direction de cette escadre' 10). Een volksvertegenwoordiger, Le Myre de Villers, zei met betrekking tot de beschieting van kuststeden o.m.: 'Il faut pour pouvoir les protéger que nous soyons maître de la mer. La défense dépend donc de notre flotte... Si le torpilleur est un merveilleux instrument de combat, je ne voi pas la

puissance de protection qu'il peut offrir à l'égard d'une ville ouverte' 11). De grote stoot tegen de ideale van de Jeune École werd gegeven door de geschriften van de Amerikaan Alfred Thayer Mahan. Zijn boek 'The influence of Sea Power upon History, 1660-1783', dat in 1890 verscheen, werd de bijbel voor de tegenstanders der Jeune École. De schrijver toonde aan, dat de kaperoorlogen in de zeventiende en achttiende eeuw het sluiten van vrede met geen uur hadden kunnen vervroegen. Kustverdediging noemde hij wel nuttig, maar deze zou nimmer een oorlogsvloot kunnen vervangen, want de offensieve kracht van deze laatste moest de beslissing in een zeeoorlog brengen.

Hoe werd in Duitsland de taak van de oorlogsmarine omschreven? Na 1864 was de Generale Staf bang, dat in geval van een oorlog Denemarken zich onmiddellijk aan de zijde van de tegenstander zou scharen en deze behulpzaam zou zijn bij het ontschepen van troepen op de westkust van Jutland. Bijgevolg was men bevreesd voor een inval in Sleeswijk-Holstein. Er werd dan ook gedacht aan een preventieve oorlog tegen Denemarken, waardoor het Duitse leger dergelijke plannen zou kunnen voorkomen, maar tevens werd er aan gedacht de vloot te laten optreden teneinde een landing te kunnen voorkomen. Dit werd vergemakkelijkt toen Duitsland op 1 juli 1890 Helgoland door gebiedsruil in Oost-Afrika van Engeland verwierf. Wilhelm II, die onmiddellijk daarna naar het eiland ging, zei tot de aanwezige marinetroepen o.m.: 'Kameraden der Marine! Vier Tage sind es her, dass wir den denkwürdigen Tag der Schlacht bei Wörth feierten, an dem unter Meinem Hochseligen Grossvater von Meinem Vater der erste Hammerschlag zur Errichtung des neuen Deutschen Reiches geführt wurde. Heute nach zwanzig Jahren verleihe ich diese Insel als das letzte Stück deutscher Erde dem deutschen Vaterlande wieder ein ohne Kampf und ohne Blut. Das Eiland ist dazu berufen, ein Bollwerk zur See zu werden, den deutschen Fischern ein Schutz, ein Stützpunkt für Meine Kriegsschiffe, ein Hort und Schutz für das deutsche Meer gegen jeden Feind, dem es einfallen sollte, auf demselben sich zu zeigen' 12).

Door tussenkomst van Senden kreeg de stafchef van het Ostseestation, de jonge kapitein ter zee Tirpitz, gelegenheid de keizer en generaal Moltke op het slot te Kiel een uiteenzetting te geven van zijn taktische opvattingen 13). Deze kulmineerden in de beschrijving van een doorstoten van grote schepen in de Noordzee, waarmee hij brak met de simpele kustverdediging. Moltke legde op 18 april 1891 schriftelijk vast, dat de verdediging van het nieuwe Kaiser Wilhelm kanaal tot de taak van de marine behoorde. Deze zou in ieder geval op sterkte moeten worden gebracht. Dit was een nieuw geluid, want voordien zag men in legerkringen de vlootuitbreiding alleen als een hindernis. Door deze wijziging echter kon het leger worden vrijgemaakt in de genoemde streken en konden die onderdelen aan het west- en/of oostfront worden ingezet. Nadien vonden nog enkele besprekingen tussen keizer en Tirpitz plaats. Wilhelm stond wel skeptisch tegenover de plannen van de zeeofficier, maar op 20 januari 1892 werd deze toch tot chef staf van het Oberkommando benoemd.

De nieuwbenoemde kwam reeds enkele weken later met een taktisch plan, dat in mei d.a.v. door de keizer werd goedgekeurd. 14). In dit stuk werd uitgegaan van een oorlog tegen Frankrijk of Rusland of tegen beide mogendheden. In het eerste geval zou de Duitse vloot onmiddellijk moeten uitvaren om binnen tien dagen na de mobilisatie de Franse Kanaalhavens te beschieten. Het uiteindelijke doel was de Franse vloot buitengaats te krijgen. Men hoopte dan die Kanaalvloot te kunnen verslaan. In het tweede geval zou de Duitse vloot vanuit Danzig moeten opereren tegen de Russische Oostzeevloot. De hoofdtaak was dan echter samenwerking met de in oostelijke richting oprukkende Duitse legers. Moeilijker werd het wanneer werkelijk de tweefrontenoorlog zou moeten worden gevoerd. In dat geval zou men de Oostzee aan de Russen overlaten, zelfs met het risico van een Russische beschieting van Danzig. De Duitse oorlogsmarine zou derhalve optreden, zoals in het eerste geval was bepaald. De situatie zou gunstiger worden, wanneer Oostenrijk-Hongarije en Italië in zouden grijpen en de Franse Middellandsezeevloot in bedwang zouden houden. Wanneer Denemarken zou ingrijpen zou het leger zo snel mogelijk Jutland moeten bezetten. Tirpitz koesterde een kleine hoop op een ingrijpen van Engeland aan de zijde van Duitsland, omdat

'Sobald Englands Flotte als Feind Frankreichs in Frage kommt, braucht unsere Seekriegsführung in europäischen Kriegstheater ihr Augmerk nur noch gegen Russland zu richten'. De situatie werd er in de komende jaren niet beter op en op 24 november 1894 verscheen een aanvullend stuk, waarin het in gebruiknemen van kruisers uit de buitendienst werd geregeld. Tirpitz schreef: 'Diejenigen Kreuzer, die für die heimische Kriegführung wichtig sind und nicht entbehrt werden können, werden sofort bei Ausbruch des Krieges zurückgerufen. Diejenigen Kreuzer, welche für die Zwecke der heimatlichen Kriegführung ungeeignet sind, werden zunächst nicht zurückgerufen, sondern zum Kreuzerkrieg im atlantischen Ozean verwendet' 15). Aangezien het aantal kruisers, dat kon worden ingeschakeld te klein was, moesten snelvarende koopvaardij schepen (15-16 knopen) worden ingezet als hulpkruisers. Vlootoefeningen waren steeds meer in onbruik geraakt, omdat algemeen werd aangenomen, dat elk schip afzonderlijk zou strijden. Tirpitz werd de pleitbezorger van de strijd van eskaders en daarom stelde hij opnieuw de manoeuvres in. Ter meerdere training der opvarenden werd door hem een einde gemaakt aan het opleggen der schepen gedurende de wintermaanden. De opgedane ervaringen werden in dienstvoorschriften, die door het marinepersoon moesten worden bestudeerd, vastgelegd. Van grote betekenis zou worden Dienstschrift IX van 16 juni 1894 16). Hierin werd de guerre de course afgewezen evenals het brandschatten van kustplaatsen. De oorlogsmarine moest de zeeheerschappij verwerven en daarom was 'die natürliche Bestimmung einer Flotte die strategische Offensive'. Duitsland was alleen gebaat met een snelle beslissende aanval, want dan was het in geval van succes gevrijwaard tegen alle secundaire aanvallen, het afsnijden van de aan- en afvoerwegen en het uitvoeren van landingen. Tirpitz bepleitte de bouw van een vloot, die zou zijn samengesteld uit de 17 gelijkwaardige linijschepen van 10 tot 11.000 ton waterverplaatsing. Deze werd verdeeld in twee eskaders van acht schepen en daarnaast een vlaggeschip. Deze vaartuigen moesten ook artilleristisch van zeer goede kwaliteit zijn. Deze eenheden moesten worden uitgebreid met zes torpedobootflottes en voor de verkenning met zes pantserkruisers I klas van 7.000 ton en 12 pantserdekkruisers III klas van rond 3.000 ton waterverplaatsing. Tenslotte behoorde er nog een tros bij, die moest worden samengesteld uit speciale schepen en hulpkruisers. Noodzakelijk was ook een reservevloot, die uit alle categorieën moest worden opgebouwd. Hoe zou het departement hiertegenover staan? Zowel het R.M.A. als de keizer waren vereerders van de kruisers en wel in drie types, t.w. de grote klas I van 9.000 tot 10.000 ton, klas II van 5.000 tot 6.000 en klas IV van ongeveer 2.000 ton waterverplaatsing. In de Rijksdag was de meerderheid voorstander van de oude kustverdediging. Zij zwoer bij de strategie, die was ontleend aan de landmacht. Zij meenden, dat de vloot af en toe een uitval uit de thuishaven moest doen om dan weer in die haven terug te keren. Hierin pasten niet de schepen van de Brandenburgklasse. Toen de conservatieve afgevaardigde, de admiraal Von Henk, zich kritisch uitliet over de snelheid dier vaartuigen was het hek van de dam. Na een 5-daags debat kon Hollmann slechts de bouw van twee schepen der Siegfried-klasse krijgen, dus zuivere kustverdedigende pantserschepen. In 1892 werd dit herhaald. Toen Von Henk zich in 1893 kritisch uitliet over de Siegfriedklasse werden de beide laatsten van de serie van acht afgewezen. Ernstiger was, dat ook de Ersatz *Preussen* (uit 1873) werd afgewezen. Hollmann gooide het over een andere boeg. Hij wees er op, dat nu de vier Brandenburgschepen gereed waren de werven leeg stonden en hieruit natuurlijk werkloosheid moest volgen, ook bij de aanleverende bedrijven. Hij bepleitte een programma van de bouw van schepen, die in de plaats van totaal verouderde eenheden moesten komen. In zijn begroting 1894/1895 nam hij op de bouw Ersatz *Preussen*, Ersatz *Leipzig*, (kruiser uit 1875) en Ersatz *Falke* (aviso uit 1865). In de Rijksdag werd nadrukkelijk gezegd, dat alle nieuwbouwgelden als verspilling moesten worden beschouwd. Het verst ging wel de socialistische afgevaardigde Bebel, die o.a. zei: 'Das könnte man heute von der Kriegstechnik sagen: sie schafft Ruinen, sie schmiedet Mordwaffen, die altes Eisen sind, und baut Schiffe, bestimmt auf dem Boden der See zu verfaulen. Das, was von den schweren Panzerschiffen selbst gilt, gilt auch von ihrer komplizierten Maschinerie und namentlich den gigantischen Schiffskanonen. Diese sind so kolossal und so kompliziert, dass der geringste Fehler an einer Schraub, ein falscher Fehlerdruck das ganze

Mordinstrument zerstören und das Schiff samt der Mannschaft zur Grunde richten kann. Die gesammte Apparat ist so gefährlich und unsicher, dass man sich den Schiffen kaum mehr anvertrauen kann. Ich weiss, dass in den englischen Matrosenkreisen eine starke Abneiging dagegen besteht, auf diese Riesenpanzerschiffe zu gehen, die sie als schwimmende Särge im vollsten Sinne des Wortes betrachten' 17). Bij de eindstemming bleek, dat Ersatz *Preussen* werd goedgekeurd, maar de beide anderen werden afgewezen.

De kloof, die tussen departement en marineleiding gaapte, werd steeds breder. Toen Hollmann in juli 1894 op de nieuwe begroting plaatste de Ersatz *Leipzig*, het Küstenpanzerschiff W, dat reeds tweemaal was afgewezen, een kruiser III klasse en een kruiser IV klasse, tekende het Oberkommando protest aan. De regering moest afzien van de bouw van de verschillende types, zij moest meer eenheid in de marine brengen. De marineleiding wees er nadrukkelijk op, dat diende te worden uitgegaan van twee kruisertypes, n.l. de grote of pantserkruiser en de kleine kruiser, die voor verkenningsdoeleinden kon dienen, maar die ook in de buitendienst kon worden gebruikt. Deze aanklacht leidde tot een felle discussie en een uitgebreide notawisseling. Hollmann voelde zich sterk toen in de Japans-Chinese oorlog van 1894 tot 1895 de Chinese vloot, die was samengesteld uit grotere pantserschepen in de slag bij de Yaloe (17 september 1894) nagenoeg werd vernietigd door een aanvallend Japans eskader van snelle, lichtgepantserde met middelartillerie bewapende kruisers, die bovendien beschikten over verschillende snelvuurkanons. Hij slaagde er in de keizer van zijn opvattingen te overtuigen. Deze maakte tekeningen van een nieuw model kruiser IIe klasse, die een waterverplaatsing had van 6.500 ton. Deze vaartuigen waren 110 meter lang en konden een snelheid van 19 knopen bereiken. De bewapening bestond uit twee vuurmonden van 21 cm., acht van 15 en tien van 8 cm. en enkele 45 cm. torpedolanceerbuizen. De pantsering was van beperkte omvang, n.l. op het dek en bij de kazematten. Deze Herthaklass was een troetelkind van de monarch 18). Hij beschouwde deze schepen als de ruggegraat van de vloot. In de praktijk bleken zij ondeugdelijk, want de kolenbunkers waren te klein om deze schepen een behoorlijke aktieradius te kunnen geven. De Engelsen zouden deze spottend 'ten minutes cruisers' noemen.

Wilhelm was gefascineerd door de snelvuurkanonnen en in augustus 1894 bepaalde hij, dat de hoofdbewapening van de schepen der Brandenburgklasse moest worden zes van 24 cm. versterkt door snelvuurgeschut van 8,8 en 15 cm. Er waren wel voordelen aan de verkleining van het kaliber van 28 naar 24 cm. De vuursnelheid van de zwaardere stukken bedroeg één salvo per minuut en was voor de 24 cm vuurmond drie salvo's per minuut. Dit hield ook verband met het feit, dat de voor het snelladen vereiste messingen kardoeshuls bij de toenmalige stand van de techniek wel te fabriceren was voor de 24 cm. granaten, maar niet voor zwaardere projectielen. Het Oberkommando was het hiermede niet eens en op 21 oktober 1894 schreef het: 'dass ein modernes Linienschiff I Klasse eine Armierung von vier so schweren und leistungsfähigen Geschützen besitzen muss, dass im Nahgefecht den Panzer aller moderner Schlachtschiffe durchbrochen werden kann' 19), maar dit baatte niet, want de Ersatz *Preussen*, de *Kaiser Friedrich III*, werd bewapend met 4 stukken van 24, achttien van 15 en twaalf van 8,8 cm. en daarnaast een zestal lanceerbuizen voor 45 cm. torpedo's. Deze vaartuigen van de Kaiser-Klasse hadden een waterverplaatsing van 11.800 ton; zij waren 125 meter lang en konden een snelheid van 17 tot 18 knopen bereiken. De eerste van deze serie van vijf van drie schroeven voorziene bodems werd in 1896 te water gelaten.

In het begin der negentiger jaren was de Duitse marine op de buitenposten vaak in aktie gekomen om Duitse onderdanen of hun belangen te beschermen. Ik noem: Chili (augustus 1891), Kameroen (oktober 1891), Gilberteilanden (december 1891), Kaiser Wilhelmland (april 1892), Venezuela (augustus 1892), Brazilië (december 1893), Samoa (juli 1894) en Seoul (juli 1894). Welke kruisers waren bij deze akties betrokken? Gerangschikt naar ouderdom waren dit: *Leipzig* (1875), *Hya'ne* (1878), *Iltis* (1878), *Habicht* (1879), *Sophie* (1881), *Alexandrine* (1885), *Arcona* (1885), *Sperber* (1888), *Bussard* (1890) en *Falke* (1891). Er waren dus wel oudgedienden onder. Op 11 december 1894 zei rijkskanselier Von Hohenlohe in de Rijksdag: 'Die Anwesenheit deutscher Geschwader in den chilenischen, brasilianische und

chinesischer Gewässern hat Leben und Eigentum der Reichsangehörigen vor Unheil bewahrt. Es hat sich aber gerade im letzten Jahre gezeigt, dass, wenn an verschiedenen Teile der Erde kriegerische oder sonstige Unruhen ausbrechen, unsere Kreuzer nicht ausreichen, um den bedrohten Landsleuten die erbetene Hilfe zu leisten. Diese allseitig bekannt und fühlbar gewordene Ubelstände legen uns der Pflicht auf, unsere Kriegsmarine derartig zu vergrössern, dass die mindestens imstande ist, unsern überseeischen Interessen den Schutz zu gewahren, ohne welchen Unternehmungen des Handels und Verkehrs überhaupt nicht bestehen können' 20).

De keizer greep ook in. Hij nodigde vijftientig afgevaardigden der rechterzijde uit om op 8 januari 1895 naar het Neues Palais in Potsdam te komen 21). In een 2½ uur durende redevoering zette hij het nut van de bouw van moderne kruisers uiteen. In de Rijksdag hield de staatssecretaris een indrukwekkende rede, waarin hij er op wees, dat Duitsland in 1885 kon beschikken over 21 kruisers met een totale waterverplaatsing van 58.500 ton en een bewapening met 271 kanons en een bemanning van 6.900 man, maar op dit ogenblik, tien jaar later, bezat het Rijk nog 9 kruisers met een waterverplaatsing van 33.200 ton, een bewapening met 140 kanons en een bemanning van 3.000 man. Hij noemde dit voor het Duitse Rijk een schande. De staatssecretaris van buitenlandse zaken Marchall von Bieberstein beëindigde zijn indrukwekkende redevoering met de volgende zinsneden: 'Für Deutschland ist die Kreuzerflotte ein ganz unentbehrliches Werkzeug zum Schutz wirtschaftlicher Interessen, und wenn wir dieses Werkzeug verrosten lassen, werden wir wirtschaftlich rückwärts gehen und politisch desgleichen' 22). Ook in de pers werd gepleit voor vlootbouw. Deze verklaringen oogstten succes, want er ontstond een ware kruiserrage. De Rijksdag keurde de bouw van een pantserkruiser, de *Fürst Bismarck*, en drie Herthakruisers goed, maar de aangevraagde torpedoboten werden geschrapt.

Hollmann vroeg op 15 januari 1895 in verband met het opstellen van de komende begroting naar de ideeën van het Oberkommando. Een maand later leverde Tirpitz het antwoord, dat culmineerde in de uitspraak: 'Das Vorhandensein einer starken Schlachtflotte (ist) ein viel wirksameres Mittel um Konflikte zu verhindern oder entstandene Konflikte zu unseren Gunsten zu entscheiden als eine noch so grosse Anzahl von Kreuzern in alle Teile der Erde' 23). Hij drong aan op de vervanging van de vier met één schroef uitgeruste pantserschepen *König Wilhelm*, *Friedrich der Grosse*, *Kaiser* en *Deutschland* en op de bouw van vier linesschepen en vier kruisers IIIe Klasse. Hij stelde ook voor op de begroting 1897/98 eenzelfde aantal nieuwbouwschepen te plaatsen. Hollmann was verontwaardigd en beklaagde zich bij de keizer, hetgeen ook door Tirpitz werd gedaan. Admiraal Von Senden tekende aan: 'Wieder einmal war der Teufel los'. Uit alles bleek, dat Tirpitz zou verliezen en deze vroeg overplaatsing naar het varende gedeelte van de marine. De keizer gaf hieraan gevolg en benoemde de Konteradmiral Von Diederichs tot chef staf. Op 13 mei trad ook admiraal Von der Goltz af om te worden opgevolgd door de meer gematigde admiraal Von Knorr, waarna een verdere zuivering van verwoede Tirpitzaanhangers plaats vond. Tijdens nieuwe onderhandelingen bleek, dat het Oberkommando zich gematigder opstelde. Het vroeg slechts de bouw van twee pantserschepen en twee kruisers IIIe Klasse. Hollmann, zeker van de overwinning, negeerde dit voorstel en plaatste op de begroting één pantserschip, twee kruisers IIe Klasse en één kruiser IVe Klasse.

In die tijd waren velen onder invloed geraakt van Mahans mening over de heerschappij ter zee. De keizer was enthousiast en hij was degeen, die de stoot gaf tot de publikatie van een Duitse uitgave (1894), die hij a.h.w. als verplichte lektuur voor hogere marinemensen stelde. Nog belangrijker was de betekenis van het werk van Georg Wiszicenus 'Deutschlands Seemacht sonst und jetzt', dat in zes weken zelfs was uitverkocht. De schrijver spuwde zijn gal uit over die lamlendige rijksdagleden, die geen geld wilden geven voor de zo noodzakelijke vernieuwing van de Duitse marine, speciaal die van een slagvloot, die het Rijk moest bezitten als onontbeerlijke bescherming tegen de zeeheerschappij van Groot-Britannië. Vooral binnen het Oberkommando raakte men overtuigd, dat Tirpitz het toch wel goed had gezien. Op 28 november 1895 zond Von Knorr een uitvoerig memorandum, waarin hij een zeer

somber beeld gaf van de Duitse marine. Hij verklaarde, dat in 1901 het Rijk niet meer in staat zou zijn het op te nemen tegen Frankrijk of Rusland. In dat jaar zou Duitsland in plaats van de noodzakelijk benodigde vijftientig zeevaardige pantserscheperen slechts kunnen beschikken over vijf moderne linescheperen, vijf Ausfallkorvetten, die reeds 22 jaar oud waren en vier of vijf Einschrauberpanzer met een gemiddelde leeftijd van 30 jaar. Wanneer het Rijk de achterstand wilde inhalen zou het in 1897, 1900 en 1903 telkenjare vier linescheperen op stapel moeten zetten. Daarmede kon echter niet worden volstaan, want er was dan nog behoefte aan zes pantserscheperen, achttien kruisers IIIe Klasse en voor de overzeedienst twee pantserscheperen, twaalf gepantserde kruisers en negen stationaire. Knorr wees de keizer er op, dat hij als opperbevelhebber hiervan de ernst moest inzien en er voor zou dienen te zorgen, dat een en ander algemene bekendheid, m.n. bij de rijksdagleden zou krijgen. Wanneer dit geen tastbaar resultaat zou opleveren, dan zou hij (Knorr) 'weder zur Rückendeckung der Armee noch zur Sicherung der Zufahren, deren Deutschland zur Durchführung des Landkrieges bedürftig; ja nicht einmal zum ausreichenden Schutz der Küsten und Hauptstädte' kunnen instaan (24). Op 7 januari 1896 ontving de keizer een zeer uitvoerig memorandum (29 foliokanten) van Von Tirpitz. Deze schaarde zich achter de voorstellen van Von Knorr, die hij wilde uitgebreid zien met een reserve-eenheid van twee linescheperen, waardoor twee volwaardige eskaders konden worden gevormd. Hij bepleitte ook de uitbouw van de Auslandskreuzerdivision tot Fliegendes Geschwader. Vereist was dan, dat in plaats van één pantserscheper en drie kruisers IIIe Klasse zouden worden gebouwd vier pantserscheperen en één kruiser IIIe Klasse. Toen was er wel iets veranderd, want op 31 december 1895 was een Engelse politiemacht onder bevel van Jameson Transvaal binnengevallen (35). Deze eenheid werd door de Boeren overmeesterd, waarop Wilhelm II een gelukwens telegram aan president Kruger had gezonden, hetgeen in Duitsland luide werd toegejuigd, maar in Engeland sterk werd afgekeurd en daar aanleiding werd tot het uitvaren van een eskader. De keizer meende hiervan gebruik te kunnen maken om een grootste vlootuitbreiding te kunnen verwezelijken.

Op 8 januari vond een bespreking ten paleize plaats, waaraan ook Hohenlohe en Knorr deelnamen. De keizer stelde voor een lening van 10 miljoen mark uit te schrijven voor de bouw van vier pantserscheperen en drie kruisers IIe Klasse (26). De rijkskanselier wilde daarover met verschillende rijksdagleden spreken, maar deze wezen dit plan volledig af. Op 14 januari schreef Hohenlohe aan de keizer: 'Ich habe die Überzeugung gewonnen, dass im Reichstag von einem Enthusiasmus für Vergrößerung der Flotte selbst in diesem Augenblick keine Spur vorhanden ist... Unter diesen Umständen kann ich nur dringend raten die Hoffnung auf eine patriotische Kundgebung des Reichstages aufzugeben, und muss pflichtmässig, wenn auch mit tiefen Bedauern Eure Majestät ehrfurchtsvollst bitten, die Vorlage einer grösseren Forderung für die Marine auf eine spätere Zeitpunkt vertagen zu dürfen' (27). De keizer schikte zich naar de wens van zijn rijkskanselier, waarna Hollmann met zijn voorstellen in de Rijksdag kwam, waar deze met een grote meerderheid aan stemmen werden aanvaard. Hij was nu de populaire figuur, die ook regelmatig op de door de keizer georganiseerde bieravonden verscheen, waar hij zij medegasten vermaakte met het vertellen van gewaagde anekdotes. Boze tongen beweerden zelfs, dat hij 's keizers hofnar was.

Tirpitz meende, dat hij de keizer overtuigd had van de juistheid van zijn ideeën. Hij geloofde zelfs aan de mogelijkheid van de benoeming tot staatssecretaris en hij stelde reeds zijn maidenspeech in de Rijksdag op (28). Hij schetste daarin de tweefrontenoorlog, waarin de Duitse vloot een rol MOEST spelen, want zij diende de noordkust tegen landingen en beschietingen te verdedigen. Wilde zij haar taak goed kunnen volbrengen, dan moest de Duitse vloot in 1908 sterker zijn dan die der tegenstanders. Hij ging daarna uitvoerig in op de problemen in geval van een konflikt met Engeland. Hij schreef: 'England würde heute imstande sein, mit den in der Heimat gerade zur Hand befindlicher Streitkräften unsere Seestreitkräfte in wenigen Wochen zu vernichten, unsere gesamten Häfen zu schliessen und unseren Küsten sonstige Unbill zuzufügen. Unser Oesamter transatlantischer Handel würde lahmgelegt sein, und die draussen ohne einen Schutzhafen befindlichen Schiffe nach tapferer Gegenwehr, wie wir zuverlässig hoffen können, genommen oder vernichtet sein. Unsere

Kolonien in englischen Händen, das englische Grossafrika wäre fertig'. Dit zou een ramp zijn en de diplomaten moesten alles in het werk stellen om deze te voorkomen, maar de mogelijkheid bestaat, 'dass in der Zukunft entgegenstehende Interessen durch Fehler auf der einen oder anderen Seite oder durch sonstige Komplikationen plötzlich hart an die Grenze eines militärischen Konflikt gelangen können'. De enige oplossing is: het bouwen van een vloot die voor een Britse overval risico oplevert. Engeland zou dan genoodzaakt zijn oorlogsscheperen van elders, bijvoorbeeld uit de Middellandse Zee ter versterking naar de Noordzee te verplaatsen, maar dit zou voor het Britse Rijk gevaarlijk kunnen zijn. Hij meende dan ook, dat Duitse vlootuitbreiding slechts diende om de vrede te bewaren.

Spoedig zag Tirpitz, dat zijn kansen sterk daalden. De enige troost lag in de brief, die Von Senden hem toezond, waarin dze o.m. meldde: 'Seine Majestät nahm von einem Wechsel zunächst Abstand, lassen Ihnen aber ausdrücklich aussprechen, dass das, was hinausgeschoben, nicht aufgehoben sei' (31 maart 1896). Tirpitz, die was benoemd tot chef van de kruiserdivisie is in de Gele Zee, was naar het Verre Oosten vertrokken.

In de periode 1894 tot 1896 waren twee linescheperen, één pantserscheper en vijf grotere gepantserde scheperen door de Rijksdag toegestaan. In de loop der jaren was een tweede termijnbetaling nooit hoger geweest dan 2,5 miljoen mark, maar nu werd 4 miljoen gevraagd, waarbij nog kwamen 10, 7 miljoen voor artillerie en torpedobewapening, 4 miljoen voor de renovatie der scheperen van de Sachsenklasse en voor nieuwbouw 10,2 miljoen, t.w. eerste termijnen voor een lineschip Ersatz *König Wilhelm*, twee kruisers IIe Klasse, een kruiser Ite Klasse, Ersatz aviso *Falke*, een kanonneerboot Ersatz *Hyäne* en een torpedodivisieboot. Reeds bij de eerste lezing in de Rijksdag van de begroting, die op 12 november 1896 was ingediend en waarop een totaalpost van 62,165 miljoen stond - een verhoging met 34,248 - bleek, dat zelfs voorstanders van vlootbouw grote bezwaren hadden tegen die drastische vermeerdering. De centrum-afgevaardigde Fritzen vertolkte die mening toen hij zei: 'Wir wollen uns nicht bis aufs Blut auspressen lassen um den Idolen dieser Flottenschwärmer gerecht zu werden; wir wollen nicht mit vollen Segeln in den Ozean dieser Flottenpläne hineinsteuern, wo es schliesslich kein Halt und kein Ende gibt'.

Binnen de commissievergadering op 13 maart 1897 werd de begroting met 19% beknot. Geschrappt werden de beide kruisers II-Klasse, de kruiser IV-klasse en de torpedobootdivisie (29). Tijdens de tweede lezing (18 tot 24 maart 1897 - het verslag omvat 124 bladzijden) - zei de rijkskanselier Hohenlohe o.a.: 'Die deutsche Flotte ist das Ergebnis der politischen Entwicklung Deutschlands. Wir müssen eine Flotte haben, die unsere küten zu schützen imstande ist, indem sie auf hoher See dem Angreiter die Spitze bietet. Das ist das Ziel, welches wir erstreben. Je schneller wir es erreichen desto grösser wird das Gewicht sein, welches wir zur dauernden Aufrechterhaltung des Friedens in die Wagschale zu werfen vermögen' (30). De eindstemming bracht echter geen wijziging in de verhouding. Hollmann kreeg op 30 maart verlof. Zijn taak zou gedurende die tijd worden waargenomen door Kontreadmiral Büchsel, maar aan Tirpitz werd de volgende dag de benoeming tot staatssecretaris getelegrafeerd. De keizer was verontwaardigd over die rijksdagbeslissing. De vloot mocht geen parlamentsvloot zijn. Op 20 april zond hij een telegram aan zijn broer, prins Heinrich, die dit stuk aan zijn ondergeschikten voorlas. Hierin stond een felle kritiek op het: 'Verhalten jener vaterlandlosen Gesellen, die die Anschaffung der notwendigen Schiffe zu hintertreiben wissen' (31). Wie waren de 'Schurken'?

Derde periode: 1897-1900

Binnen Het Duitse Rijk bestonden verschillende tegenstellingen, bijvoorbeeld tussen agrariërs en industrieëlen, tussen Noordduitsers en Zuidduitsers, tussen werkgevers en werknemers, tussen groot- en kleinindustrieëlen. Allen streefden naar de behartiging van hun speciale belangen (32). In 1887 was er bij de verkiezing een samengaan van industrieële en

agrarische groepen ontstaan en was het Kartell gevormd. De voornaamste oorzaak was het dreigend ooglogsgevaar van de zijde van het door generaal Boulanger geleide op revanche beluste Frankrijk. In die periode waren er in Zuid-Duitsland kringen, die hoopten, dat dan het door hen verfoeide Pruisen met zijn protestantse keizer zou worden verslagen. De val van de paradedgeneraal Boulanger deed het oorlogsgevaar wijken, maar die leidde ook tot verwijdering tussen Junker en Grossbürger. Binnen het Kartell ontstond verschil van mening over de regeling van de sociale kwestie en over het al of niet voortzetten van de anti-socialistische politiek door middel van een fellere socialistenwet. Bij de verkiezingen op 20 februari 1890 leed het Kartell een grote nederlaag. Het aantal zetels viel van 220 terug op 135. Dit was tevens een veroordeling van Bismarcks binnenlandse politiek. Op 20 maart werd de rijkskanselier door de jonge keizer ontslagen om te worden vervangen door Caprivi, die de nieuwe koers inzette. Deze ombuiging van de Bismarckpolitiek werd niet overal gewaardeerd en er vormde zich een felle oppositie in de Bismarckfronde, die door de oud-kanselier werd geleid. Tijdens de nieuwe koers kwamen steeds meer belangengemeenschappen tegenover elkaar te staan (33). Zij gingen organisaties vormen met een eigen programma, maar ernstiger was, dat zij in de politieke partijen infiltrerden. De Bund der Landwirte beheerste de konservatieve groepen. Caprivi, de meende, dat Duitsland een machtig industrieland moest worden, omdat slechts op die wijze de sterk toenemende bevolking een bestaan zou kunnen vinden, zei dat Duitsland moest kiezen uit export van mensen of export van industrieproducten. Hij koos voor het laatste en daarom werd hij voorstander van het sluiten van handelsverdragen. Toen hij er toe overging zo'n overeenkomst met Rusland te sluiten verwierf hij de haat van de Bund der Landwirte van de konservatieven. De industrieëlen hadden onderling weer grote verschillen, want de kleine ondernemers voelden zich bedreigd door de vele grootbedrijven en de in aantal toenemende kartels. Beide hadden weer hun organisaties.

Het antisemitisme vond bij vele burgers een goede voedingsbodem, want deze zagen een gevaar in de grote Joodse banken en warenhuizen, maar wilden evenmin iets goeds horen over de talrijke Joodse artsen en advocaten. Deze groep wist in 1894 zelfs 16 zetels in de Rijksdag te bemachtigen. Zij, die op het standpunt stonden, dat de Joden geduld konden worden wanneer zij Entjudet waren en niet langer een staat binnen de staat vormden, bepleitten de handhaving van de Germaanse-Duitse cultuur. Deze werd ook bedreigd door de talrijke Polen, die in steeds groter getale migreerden uit de oostelijke gebieden naar de westelijke industriesteden. In het oosten kreeg men daardoor gebrek aan landarbeiders en met lede ogen zag men het binnenvallen van talrijke uit Rusland afkomstige Poolse gastarbeiders. De belangengemeenschap, die hiertegen inging was de 'Verein zur Forderung des Deutschtums in den Ostmark'. Zij konden het niet verkroppen, dat Caprivi soms met de Polen samenwerkte, o.m. om een meerderheid te krijgen voor de nieuwe legerwet. De Kolonialverein ijverde voor het uitzenden van Duitsers naar overzeese gebieden ter voorbereiding van het stichten van Germaanse volksplantingen. Zij verfoeiden Caprivi, die een belangrijk stuk Oost-Afrika prijs gaf om een rotsig Helgoland te krijgen. De vele belangengroeperingen zorgden er voor, dat politieke partijen zich voor hun belangen inzetten. De Polen stemden tegen de vlootuitbreiding, omdat zij geen Poolse bisschop kregen. De R.K. Centruumpartij werd door velen als vaderlandslos beschouwd. Zij zagen in deze groepering een ultramontaanse stroming, die bovendien afkerig was van het Huis Hohenzollern, maar nog altijd lonkte naar het Huis Habsburg. Deze partij had tegengestemd, omdat Berlijn niet bereid was de uitgezette Jezuïtenorde weer in Duitsland toe te laten. De agrariërs wilden van de vlootbouw niets weten, omdat deze een hobby van de industrieëlen was. (34). Wetsontwerpen moesten blijkbaar gekocht worden met concessies. Waar bleef de Rijksgedachte? Wilhelm II, die gehoopt had een sociaal keizer te kunnen worden om daardoor de gunst der arbeiders te winnen en dezen te weerhouden gevolg te geven aan de socialistische vogelaar, deed de ervaring op, dat hij faalde. Na het niet-verlengen van de socialistenwet in 1890 steeg het aantal socialistische rijksdagafgevaardigden tot 44. De Kerk kreeg evenmin vat op de vereenzaamde industriearbeiders, die in de krottenwijken der steden woonden. De keizer meende, dat strijd tegen het Rode Gevaar een samengaan van de Duitsers zou kunnen brengen. In vele

redevoeringen spoorde hij aan tot 'Kampf für Religion, für Sitte und Ordnung; gegen die Parteien des Umsturzes'. In 1894 scheen na de gelukke moordaanslag op de Franse president Carnot het anarchisme de wereld te gaan veroveren. Wilhelm II dacht aan een staatsgreep (35), een revolutie van boven af, waarbij in de eerste plaats het algemeen kiesrecht voor de Rijksdag moest worden afgeschaft Caprivi weigerde hieraan mede te werken. De keizer zwichtte voor diens argumenten, maar hij werd spoedig bekeerd, want dit was toch niet in overeenstemming met zijn goddelijke opdracht als koning-keizer. Een maand later werd Caprivi ontslagen om te worden vervangen door de oude Hohenlohe-Schillingsfürst. Deze diende een vernieuwde socialistenwet, de Umsturzvorlage, bij de Rijksdag in, maar deze werd op 11 mei 1895 afgewezen.

Toen tegen het eind van 1896 18.000 Hamburgse havenarbeiders om loonsverhoging in staking gingen, meenden velen, dat de grote maatschappelijke revolutie zou beginnen, vooral ook omdat de stakers financieel gesteund werden door arbeiders in het buitenland. Waldersee, kommanderend generaal in Altona, schreef op 22 januari 1897 aan de keizer: 'Ich meine, dass es im Interesse des Staates liegt nicht den sozialdemokratischen Führern die Bestimmung des Zeitpunktes für den Beginn der grossen Abrechnung zu überlassen, sondern diesen nach Möglichkeit zu beschleunigen! Noch ist der Staat mit Sicherheit in der Lage jeden Aufstand niederschlagen. Meines Erachtens müsste zunächst Gesetze geschaffen werden, welche die weitere Organisation der Massen erschweren und durch welche sich die Führer in der nahezu schrankenlosen Agitation und in ihrer Macht bedroht sehen... Kampf gegen die Umsturzpartei' (36). De keizer was het met deze zienswijze eens en hij antwoordde: 'Ich sehe die nächste Zukunft als recht ernst an; sollte es mir zu bunt werden, so müssen Sie (Waldensee) heran. Ich weiss, wenn es zum Schieszen kommen muss, so werde Sie es gründlich tun'. (37). Hohenlohe wist, dat wanneer hij zou weggaan hij zou worden opgevolgd door Waldersee. Hij wist zijn meester te remmen, hetgeen mede mogelijk was door de nederlaag van de stakers, die op 6 februari genoodzaakt waren het werk op de oude voorwaarden te hervatten.

De keizer was niet alleen gekant tegen oppositie van de hoogwaardigheidsdragers, maar was dit nog sterker tegenover de rijksdagleden en de ambtenaren, die uit de rijksruif aten. Met betrekking tot een motie van de Rijksdag zou Z.M. zich moeilijk kunnen schikken, want hij duldde geen parlementair regime. Meer en meer werd hij overtuigd, 'dass seine Gewalt durch den Reichstag eingeschränkt sei'. Op 26 februari 1897 sprak hij tijdens een diner van de Brandenburgse Provinciale Landdag. Hij zei o.m.: 'Kampf gegen den Umsturz mit allen Mitteln; diejenige Partei, die es wagt, die staatlichen Grundlagen anzugreifen, die gegen die Religion sich erhebt und selbst nicht vor der Person des Allerhöchsten Herrn halt macht, muss überwunden werden' (38). Wanneer dan de strijd ontbrandt over de vlootvermeerdering wil Z.M. tot een staatsgreep overgaan. De rijkskanselier weet hem hiervan te weerhouden door hem er opmerkzaam op te maken, dan de Bundesfürsten een dergelijk optreden niet zullen goedkeuren. Dit neemt niet weg, dat een nieuwe periode begon: die van het 'persönliche Regiment'. Tussen 18 juni en 10 augustus werden verschillende staatssecretarissen vervangen door personen, die meer 'rechts' stonden. Tot de nieuwbenoemden behoorden Tirpitz en Bülow.

Velen hadden verwacht, dat de keizer een bindend element zou vormen, maar deze hoop bleek ijdel. Door zijn redevoeringen en zijn optreden maakte hij zich niet bemind (39). Er werden zelfs artikelen gepubliceerd, waarin de keizer 'geisteskrank' werd genoemd. Quidde sprak in zijn boekje 'Caligula', een persiflerende vereenzelviging van Wilhelm II, van 'Caesarenwahn'. 's Keizers populariteit bereikte een dieptepunt in 1894, maar na het Krugertelegram steeg deze weer om spoedig daarna weer te dalen. Het aantal processen wegens majesteitsschennis nam regelmatig toe, waaraan niet vreemd was de keizerlijke censuur op het gebied van het toneel (40). Een teken aan de wand was ook, dat de socialistische rijksdagafgevaardigden demonstratief bleven zitten bij het uitbrengen van het 'Kaiser Hoch'. In 1895 was de conjunctuurlijn omgebogen. Duitsland ging een periode van welvaart tegemoet. De groot-bedrijven binnen de Duitse industrie kwamen door rationalisatie en concentratie tot grote bloei. Tussen 1895 en 1900 werd de produktie met meer dan 30%

vergroegt maar de Konsumptie steeg slechts met 20%. En oosten in nieuwe markten worden gevonden om te voorkomen dat de onderkonsumptie zou leiden tot een crisis, die gepaard moest gaan met massaoorlogen van welke men Franz Moldenhausen had reeds in 1884 in de Deutsche Kolonialzeitung geschreven: Unsere wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse gleichen einem stark geheizten Kessel. Eine Grundbedingung von der die Wohlfahrt unserer Zukunft abhängt liegt in der Notwendigkeit die zu stark gespannten Dämpfe in die Kanäle überseeischer Ausbreitung zu leiten. Deze uitspraak werd door vele grootindustrieëlen en middenstanders onderschreven. Zij streunden dan ook het 'Sozialimperialismus', dat tevens 1884 dienen om een wal tegen het opdruigen d' socialisme op te werpen. De China-politiek stond hiermede in nauw verband, want het pachten van Kiautsjeou zorgde er voor, dat een van China's rijkste provincies onder economische invloed van Duitsland kwam. De spoorweg aanleg zou de Aziatische markt beten ontsluiten. De bouw van de Bagdadlijn had een zelfde doel in het Nabije Oosten (41), toot door een breed gestrekt gebied de sterkte van de ook omringd was nog een ander imperialisme. In zijn inaugurele rede in Freiburg had Max Weber in mei 1895 gezegd: Wir müssen begreifen, dass die Einigung Deutschlands ein Jugendreich war, den die Nation auf ihre alten Tage beging und seiner Kostspieligkeit halber besser unterlassen hätte, wenn sie den Abschluss und nicht den Ausgangspunkt einer deutschen Weltmacht politik sein sollte. Es wird uns nicht gelingen den Ehrlich zu bahnen, ruhter dem wir stehen. Nachgeborene zu sein einer politisch grosser Zeit es müsste denn sein, dass wir verständig etwas anderes zu werten. Politisch einer grosser Zeit (42). Deze redevoering had grote betekenis, want zeer velen lieten zich door deze grondgedachte inleeselen. In de 'Preussische Jahrbücher' was nooit enige aandacht geschonken aan het imperialisme, maar dit veranderde plotseling. Onder leiding van Hans Delbrück werd de uitgave leiding gevend voor het imperialisme, die vorm die men niet direkt kan verklaren, maar die door velen als atavisme van de Duitsers werd beschouwd. Delbrück schreef op 26 november 1899: Wir wollen eine Weltmacht werden und Kolonialpolitik treiben im grossen Stil. Das steht fest. Hier gibt es keinen Schritt zurück. Die ganze Zukunft unseres Volkes unter den grossen Nationen hängt davon ab. Wat moet de lezer denken bij de volgende zinsnede uit het genoemde artikel: Wir können diese Politik aber machen sowohl mit England als gegen England. Mit England bedeutet Frieden gegen England bedeutet durch Krieg. Staatssecretaris Bülow gaf op 6 december 1897 een duidelijke uiteenzetting van de te volgen politiek, toen hij in de Rijksdag zei: Wir sind gerij bereid in Ostasien die Interessen anderer Grossmächte Rechnung zu tragen, in der sicheren Voraussetzung dass unsere eigenen Interessen gleichfalls die ihnen gebührende Würdigung finden (Bravo). Mit einem Worte, wir wollen niemand in den Schatten stellen, aber wir verlangen auch unseren platz an der Sonne (Bravo). In Ostasien, wie in Westindien werden wir bestrebt sein, getreu der Überlieferung der deutschen Politik ohne unnötige Schärfe, aber auch ohne Schwäche unsere Rechte und unsere Interessen zu wahren. Er waren ook imperialisten, die voor de Duitsers een zendingstaak weggeleid zagen. J. Langbehn, de schrijver van het in 1890 verschenen boek 'Rembrandt als Erzieher', daarin in 1908 de 46e druk beleefd tekent aan: Wie innerhalb eines jeden Volkes, so bedarf es auch innerhalb der Menschheit einer Über- und Unterordnung der einzelnen Theile. Was der deutsche Kaiser unter den deutschen Fürsten ist, das geborene Haupt, sollte Deutschland unter den übrigen Ländern der Erde sein. Die Deutschen sind bestimmt dem Adel der Welt darzustellen. Es wird vielleicht nicht lange dauern, bis er (der Deutsche) als Mensch die Welt beherrscht. Deze Übermensch gebaseerd op de evolutie leer, streeft niet langer naar Weltpolitiek, maar naar Weltmacht. Velen droomden van een uitgestrekt koloniaal gebied in Midden-Afrika, maar Caprivij, die een stuk Oost-Afrika ruilde tegen die rots Helgoland, maakte dit onmogelijk. Hij werd de gebeten hond en vele tegenstanders organiseerden zich in 1891 in het Allgemeines Deutsches Verband, de voorloper van het in 1894 opgerichte Alldeutsches Verband, dat mede ontstond uit teleurstelling ten gevolge van het Duitse terugwijken in West-Afrika. Deze terugtocht was mede het gevolg van het feit, dat Berlijn geen vuist kon maken omdat het niet beschikte over het machtsmiddel, de oorlogsvloot. In samenwerking met de Kolonialverein werd de propaganda voor de

vlootbouw opgezet. In januari 1895 werd in de Rijksdag gesproken over de Auslandsdeutschen, die door Caprivij waren verwaarloosd. Zij moesten door regelmatige Duitse vlootbezoeken weten, dat zij nog steeds bij het Rijk behoorde. Een jaar later, op 18 januari 1896 hield de keizer ter herinnering aan het feit, dat vijftig jaar tevoren het Duitse keizerrijk was gesticht, een redevoering, waarin hij o.m. zei: Aus dem Deutschen Reiche ist ein Weltreich geworden, überall in fernem Teilen der Erde wohnen Tausende unserer Landsleute. Deutsche Güter, deutsches Wissen, deutsche Betriebsamkeit gehen über den Ozean. Nach Tausenden von Millionen beziffern sich die Werte, die Deutschland auf der Seefahrt hat. An Sie, meine Herren, tritt die ernste Pflicht heran, Mir zu helfen, dieses grössere Deutsche Reich auch fest an unser Heimisches zu gliedern. Das Gelübnis, was Ich heute vor Ihnen ablegte, es kann nur Wahrheit werden, wenn Ihre von einheitlichem patriotischem Geiste beseelte, vollste Unterstützung Mir zu teil wird. Mit diesem Wunsch, dass Sie in vollster Einigkeit Mir helfen werden, Meine Pflicht nicht nur Meinen eignen Landsleuten, sondern auch den vielen Tausenden von Landsleuten im Auslande gegenüber zu erfüllen, das heisst, dass Ich sie schützen kann, wenn ich es muss, und mit der Mahnung, die an uns alle geht, was du erbt von deinen Vätern hast, erwirb es, um es zu besitzen, erhebe Ich Mein Glas auf unser geliebtes deutsches Vaterland (43). Steeds meer ook in het Zuiden werd de nadruk gelegd op de noodzakelijke uitbreiding van de oorlogsvloot, ook ten bescherming van de Duitse handelsmarine, de passagiersschepen en de zeevisserij. In de 80-er jaren der negentiende eeuw was de economische betekenis van het Duitse Rijk sterk gegroeid. De neders zagen dit en zij vergrootten de koopvaardijvloot zodanig, dat deze de import en export zoveel mogelijk kon verzorgen. De handelsvloot, die in 1873 12,3 miljoen netto registreert omvatte, was in 1893 gestegen tot 27,5 miljoen om in 1903 te komen op 42 miljoen netto registreert. De Duitse schepen en bemanningen hadden een goede naam en vele malen werden deze vaartuigen door buitenlandse ondernemers gecharterd. In 1893 bedroeg die scheepsvloot 19,5 miljoen netto registreert, terwijl deze in 1903 was gestegen tot 55,25 miljoen, hetgeen een gunstige invloed had op de Duitse betalingsbalans. Van betekenis zijn zeker onderstaande cijfers betreffende de handel.

Jaar	Invoer milj. marken	% van totaal	Uitvoer milj. marken	% van totaal
1872	874,6	26,8	504,0	21,8
1912	8.200,6	30,0	798,0	8,9
1872	1.675,6	51,3	786,6	23,9
1912	5.882,6	55,0	2.870,6	26,5

Fabrikaten

Jaar	Invoer milj. marken	% van totaal	Uitvoer milj. marken	% van totaal
1872	709,6	21,8	1.027,1	44,3
1912	1.608,2	15,0	5.787,5	64,6

Streken waarmede Duitsland handel dreef

Streken	Invoer 1889	Uitvoer 1889	Invoer 1912	Uitvoer 1912
	Milj. Mark	%	Milj. Mark	%
Europa	3.239,9	79,5	2.509,7	77,1
Afrika	89,6	0,9	22,1	0,7
Azië	128,2	3,1	84,3	2,6
Amerika	635,4	15,6	613,6	18,9
Australië	35,1	0,9	23,5	0,7
Polynesië			304,2	2,9

Uit deze gegevens blijkt, dat de handel met de Buiten-Europese streken aanzienlijk was,

toegenomen, n.l. bij de invoer van 20,5% tot 43,8%. Dit is aanzienlijk meer dan de groei van de Duitse bevolking, want deze steeg van 41 miljoen in 1872 tot 65 miljoen in 1912. Uit deze gegevens kan de kwetsbaarheid in oorlogstijd worden afgeleid. De toegangswegen moeten worden opgehouden. Dit zijn niet langer de onmiddellijk onmiddellijke kustwateren, maar de toegangen tot de Atlantische Oceaan, speciaal het Kanaal en het zeegebied bij de Shetlandeilanden.

Wilhelm II hoopte, dat de openbare mening, mits goed geleid, de leden van de Rijksdag, uitgezonderd de socialistische afgevaardigden, tot Flottenfreunde zou kunnen maken. Onmiddellijk na zijn terugkeer in Duitsland richtte Tirpitz de 'Abteilung für Nachrichtenwesen und allgemeine Parlements Angelegenheiten' op. Deze moest onder leiding van de Korvettenkapitän A. von Heeringen, Tirpitz' rechterhand, tot een propagandacentrum uitgroeien. 44). Heeringen wilde in de eerste plaats de 'gebildete Kreise' benaderen. Hij schreef een honderdtal hoogleraren aan om in vergaderingen te pleiten voor de 'Notwendigkeit einer starken deutschen Seemacht'. Deze akties der 'Flottenprofessoren' wierp goede vruchten af. Daarnaast streefde hij naar het oprichten van speciale leerstoelen voor vlootaangelegenheden. Hij zocht ook toenadering tot de Handelskammer, die op hun beurt hielpen bij het leggen van kontakten met verschillende bedrijven. Belangrijk werd de publikatie van brochures. Zo verscheen in december '97 'Die Seeinteressen des Deutschen Reiches', spoedig gevolgd door 'Die Seeinteressen Süddeutschlands' en 'Die Seeinteressen Rheinlands und Westfalens'. Van grote betekenis was ook de uitgave van het 'Nauticus Jahrbuch für Deutschlands Seeinteressen', waarvan het eerste deel in oktober 1898 het licht zag. Ook de pers werd benaderd. In september 1897 waren in Noord-Duitsland negen en in Zuid-Duitsland vier periodieken ten nauwste met het departement van propaganda gelieerd. Enkele jaren daarna werd de gehele pers, uitgezonderd de socialistische, voorzien van mededelingen uit bovengenoemde bron.

Vanzelfsprekend was persoonlijk contact van veel belang. Tirpitz bezocht behalve de oude Bismarck de Bundesfürsten, terwijl Heeringen de captains of industry en trade met een bezoek vereerde. Op 14 januari 1898 gelukte het hem ruim duizend personen uit handels- en industriekringen samen te brengen in Hotel Kaiserhof in Berlijn, waar werd gesproken over de uitvoering van de bestaande vlootplannen. Teneinde de burgerij te kunnen bereiken werden tentoonstellingen georganiseerd en werden excursies naar marinestations gemaakt. Aan de scholen werden wandkaarten met afbeeldingen van schepen geleverd. De chocoladefabrikant Geb. Stollwerck in Keulen gaf bij zijn produkten plaatjes met afbeeldingen van oorlogsschepen cadeau. In de kindermode deed het matrozenpak zijn intrede. Ook onder de Auslandsdeutschen leefde het navalisme. In Valparaiso was reeds vroegtijdig een Flottenverein opgericht. Deze wilde geld inzamelen voor nieuwbouw van oorlogsschepen. Dit voorbeeld werd in vele landen nagevolgd. Het spreekt vanzelf, dat Wilhelm II dit streven, dat zou leiden tot versteviging van de band, die de oud-emigranten met de Heimat verbond, steunde. Op 8 juni 1898 werd het 'Hauptverband Deutscher Flottenvereine im Ausland' opgericht. Voorzitter dier organisatie, die zich ten doel stelde 'durch freiwillige jährliche Beiträge zur Verstärkung der deutschen Flotte beizutragen' werd een oudere broer van prins Hendrik der Nederlanden Adolf Friedrich zu Mecklenburg. In Duitsland waren soortgelijke verenigingen ontstaan. De oudste, in Baden-Baden, dateerde uit maart 1895. Aanvankelijk werd geld ingezameld voor de vlootbouw, maar spoedig werd dit benut voor het voeren van propaganda. Ook deze groepen gingen een fusie aan. Op 15 mei 1898 verscheen de Deutsche Flottenbund onder leiding van de levertraanfabrikant J.E. Stroschlein uit Berlijn. Deze groep werd volledig naar de achtergrond geschoven door de op 30 april 1898 op initiatief van de firmant Friedrich Alfred Krupp opgerichte Deutsche Flottenverein. Deze a-politieke organisatie kwam te staan onder leiding van Fürst Wilhelm von Wied. Zij kwam tot grote bloei en telde in november 1899 reeds 240.000 leden.

Het enthousiasme voor de vlootuitbreiding nam een grootse vlucht. Tevergeefs hoopte Von Heeringen op aanhang onder socialisten. Zij bleven afzijdig en dit gebeurde ook met de werknemers, ondanks de propaganda, waarin er op werd gewezen, dat vlootuitbreiding meer

werk zou opleveren. In bepaalde handels- en industrieële kringen bleef men ook afwijzend tegenover de verschillende akties staan. Men wees de opvatting af als zou het bestaan van een krachtige vloot stimulerend op de export werken. Er werd op gewezen, dat deze alleen het gevolg was van de deugdelijke kwaliteit van de geleverde produkten en de goede service. Dit laatste punt was ook van belang voor de Auslandsdeutscher, want deze werd niet beschermd door de regelmatige verschijning van een Duits oorlogsschip. De agrariërs bleven de vlootbouw afwijzen, want zij zagen er een liefhebberij van de industrie en de handel in, die de import van goedkope levensmiddelen wilden veiligstellen. Binnen de Rijksdag was de houding van het Centrum, dat op de wip zat, van grote betekenis. Bülow, de staatssecretaris van buitenlandse zaken, ging zelfs op audiëntie bij de paus teneinde te voorkomen, dat deze tegen de vlootplannen zou ageren. Bülow meldde op 15 november 1897 aan de keizer, dat hij uitgezet had hoe noodzakelijk die vlootuitbreiding was. Deze 'liegt auch im Interessen des katholischen Missionen zu gewährenden Schutzes, also der Ausbreitung des katholischen Kirche und des Ansehens des heiligen Vaters. Ich denke, damit wird eventuellen Intrigen, um den Pabst gegen unsere Flottevorlage einzunehmen, ein Riegel vorgeschoben worden sein' 45). Wilhelm was niet zo enthousiast, want een en ander kon wel eens een tweesnijdend zwaard zijn. In hoeverre deze interventie van invloed is geweest op de houding van het Centrum is niet na te gaan, maar een feit is, dat de meerderheid van die partij (55 van 81 afgevaardigden, die aanwezig waren) voor de vlootwet stemden. Thans weten wij echter ook, dat enkele voorstemden, omdat zij bevreesd waren voor een keizerlijke staatsgreep

In 1897 bestond de Duitse vloot uit de volgende schepen:
vier pantserschepen der Brandenburg-Klasse,
vier pantserschepen van de Sachsen-Klasse,
acht Küstenpanzer schepen van de Siegfried-Klasse,
negen grote kruisers, waarvan enkelen nog in aanbouw,
twee en twintig kleine kruisers,
twee kanonneerboten,
tien torpedodivisieboten,
honderd torpedoboten,
drie speciale schepen.

De pantserschepen *König Wilhelm, Deutschland* en *Kaiser* werden als pantserfregatten gerekend tot de grote kruisers. Van de Kaiser-Klasse was de *Kaiser Friedrich III* in 1896 van stapel gelopen en dit gebeurde in 1897 met de *Kaiser Wilhelm II*.

In mei 1897, dit was vóór de terugkeer van Tirpitz, hield de keizer in Wiesbaden een bespreking met enkele admirals der marine. Na ampele onderhandelingen hechte hij zijn goedkeuring aan het plan van Büchsel met betrekking tot de vlootsterkte in 1910. Deze moest dan zijn:

vijf en twintig linesschepen, waaronder de vaartuigen van de Sachsen- en Siegfried-Klasse, die jonder dan 25 jaar waren,
acht kruisers I Klasse (pantserkruisers),
dertig kruisers II-Klasse,
zestien kruisers IV-Klasse,
vijf kanonneerboten,
veertien torpedodivisieboten,
zes en negentig torpedoboten. 46).

Toen de nieuwbenaemde staatssecretaris Tirpitz hiervan in juni kennisnam keurde hij deze opzet af. Hij had in het Oosten kennisgemaakt met de Engelse macht en daardoor was hij ervan overtuigd geraakt, dat Duitsland op zijn weg naar de positie van Weltmacht onherroepelijk op tegenstand van het Britse wereldrijk moest stuiten. Dit betekende, dat de vloot niet alleen tegen de Tweebond zou moeten worden ingezet, maar ook tegen Engeland. Hij wilde ook om deze reden een slagvloot bezitten, die uit goed wendbare, met zware artillerie bewapende linesschepen moest bestaan. Deze vloot zou moeten kunnen beschikken

over een aantal snelle kruisers voor verkenningdoeleinden en ter versterking van de gevechtskracht over een grote groep kruisers. Daarnaast was een aantal Küstenpanzerschiffe onontbeerlijk. Op 15 augustus 1897 zette hij die ideeën in den audiëntie bij de keizer uiteen. Z.M. toonde grote belangstelling en tot Tirpitz' grote verbazing ging Wilhelm volledig akkoord met de voorgedragen plannen. Tirpitz tekende aan: 'Ganz gegen meine Erwartung stimmte der Kaiser sofort zu.' (47). De eerste hindernis op de weg naar de bouw van een Duitse slagvloot was genomen. Er was evenwel een grotere hindernis, n.l. de Rijksdag. Tirpitz wilde de macht van dit lichaam breken en daartoe gaf de keizer hem een blanko volmacht om te importeren. In oktober was de staatssecretaris erin geslaagd zijn collega's en de Pruisische ministers ervan te overtuigen dat de parlementaire macht van de Rijksdag op het terrein van de vlootbouw moest worden gebroken. Dit kon door een 'Eisern Etabli' krachten welke zou worden vastgelegd dat de marine jaarlijks een bepaald aantal schepen zou mogen bouwen, die na een vastgestelde tijd door nieuwe zouden moeten worden vervangen. Bovendien wilde de admiraal niet in de Rijksdag verschijnen met aanvragen voor enkele schepen, maar met die van eskaders. Op 30 november 1897 diende de staatssecretaris zijn wetsontwerp bij de Rijksdag in (48). Hierin stond o.m.:

1. Der Schiffsbestand der deutschen Flotte wird, abgesehen von Torpedofahrzeugen, Schulschiffen, Spezialschiffen und Kanonenbooten, festgestellt auf:

a) verwendungsbereit:

- 17 Linienschiffen
- 8 Küstenpanzerschiffe;
- 26 kleine Kreuzer;

b) als Material-Reserve:

- 2 Linienschiffe;
- 3 grosse Kreuzer;
- 4 kleine Kreuzer.

2. Von den am 1. April 1898 vorhandenen und im Bau befindlichen Schiffen kommen auf diesen Sollbestand in Anrechnung:

- als Linienschiffe 12;
- als Küstenpanzerschiffe 8;
- als grosse Kreuzer 10;
- als kleine Kreuzer 23;

3. Die Mittel für die zur Erreichung des Sollbestandes (Ziffer 1) erforderlichen Neubauten sind so rechtzeitig in den Reichshaushalts-Etat aufzunehmen, dass die betreffenden Schiffe bis zum Ablauf des Rechnungsjahres 1904 fertig gestellt werden können.

Die Mittel für die regelmässigen Ersatzbauten sind so rechtzeitig in den Reichshaushalts-Etat einzustellen, dass Linienschiffe und Küstenpanzerschiffe nach 25 Jahren, grosse Kreuzer nach 20 Jahren, klein Kreuzer nach 15 Jahren, ersetzt werden können.

Die Mittel für die Indienschaltungen der heimischen Schlachtflotte sind jährlich bis zu solcher Höhe in den Reichshaushalts-Etat einzustellen, dass im Dienste gehalten werden können.

a) zur Bildung von aktiven Formationen:

- 9 Linienschiffe,
- 2 grosse Kreuzer,
- 6 kleine Kreuzer;

b) als Stammschiffe von Reserveformation:

- 4 Linienschiffe,
- 4 Küstenpanzerschiffe,
- 2 grosse Kreuzer,
- 5 kleine Kreuzer.

c) zur Aktivierung einer Reserveformation auf die Dauer von 2 Monaten:

- 2 Linienschiffe und Küstenpanzerschiffe.

Die Bereitstellung der für die Indienschaltung von Torpedofahrzeugen, Auslandschiffen, Schulschiffen, Spezialschiffen und Kanonenbooten erforderlichen Mittel unterliegt der jährlichen Festsetzung durch den Reichshaushalt-Etat nach Massgabe des Bedarfs.

Op 6 december 1897 begon de behandeling in de Rijksdag. Tirpitz gaf een uitvoerige uiteenzetting van zijn ideeën en sloot zijn redevoering af met de woorden: 'Wenn wir eine Flotte haben werden, die dieser Stärke entspricht, dann schaffen Sie Deutschland eine Seemacht, gegen die offensiv an unseren Küsten vorzugehen selbst eine Seemacht ersten Ranges sich dreimal bedenken würde'. In de vergaderingen van 6, 7 en 9 december voerden verschillende afgevaardigden het woord. Zij onthielden zich van opmerkingen over de vlootsterkte, die zouden wel in de commissievergaderingen worden gemaakt, maar zij richtten hun aanvallen vooral op het tijdstip van indiening, n.l. kort voor de verkiezingen, die in juni zouden plaatsvinden. Zij hadden het liever gezien, dat de vlootvoorstellen inzet van de verkiezingen zouden zijn geworden. Indrukwekkend was de kritiek op de gevoerde propaganda. De socialist Dr. Schoenlank vroeg wanneer de marinesymfonie, de marineopera en het marinetoneelstuk op programma's zouden verschijnen. Groot was het verzet tegen het opzij zetten van de Rijksdag en het sterk naar voren komen van het persoonlijke Regiment des keizers. Hierover zei de zo juist genoemde afgevaardigde: 'Diese persönliche Regiment bringt uns als Weihnachtsgabe ein Flottengesetz, das zugleich den ersten Schlag des persönlichen Regiments gegen das Budgetrecht des deutschen Parlaments in sich schliesst. Dieser Kampf wird ein entscheidender sein zwischen die konstitutionellen Mächten, hinter denen das Volk steht, und den absolutistischen Strömungen, die verstiigen sind in casarischen Hochmuth'.

Hij had reeds gezegd: 'Es ist deshalb eine Selbsterhaltungspflicht des Parlaments, gerade diesem ersten Schlag, diesem Anschläge auf das Budgetrecht des Reichstages in eigenen Interesse und im Interesse der Steuerzahler Widerstand zu leisten'. Vanzelfsprekend werd ook bezwaar gemaakt tegen de zevenjarige periode. Er werd op gewezen, dat dit onverantwoord was in een tijd, waarin de opvattingen betreffende de tactiek, maar ook de techniek zo sterk veranderden.

In de commissievergaderingen werden verschillende beperkingen in het ontwerp ingebracht (51). Het geamendeerde stuk kwam op 17 maart 1898 weer in de Rijksdag. De wijzigingen waren in § 1.

a) verwendungsbereit:

- 1 Flottenflaggschiff,
- 2 Geschwader zu je 8 Linienschiffen,
- 2 Divisionen zu je 4 Küstenpanzerschiffen,
- 6 grosse Kreuzer,
- 16 kleine Kreuzer,

Punt 2 bleef ongewijzigd. Punt 3 en § 2 werden met betrekking tot de financiële clausule beperkt door de bepaling dat de bedragen jaarlijks op de begroting moesten komen en derhalve moesten worden goedgekeurd. Het artikel 4 was geheel weggevallen en er waren twee artikelen, 7 en 8 bijgekomen. Deze luidden:

'Während der nächsten sechs Rechnungsjahre (1898 bis 1903) ist der Reichstag nicht verpflichtet für sämtliche einmalige Ausgaben des Marine-Etats mehr als 408.900.000 Mark, und zwar für Schiffsbauten und Armierungen mehr als 356.700.000 Mark und für die sonstigen einmaligen Ausgaben mehr als 52.200.000 Mark, sowie für die fortdauernden Ausgaben des Marine-Etats mehr als die durchschnittliche Steigerung von 4.900.000 Mark jährlich bereit zu stellen. Soweit sich in Gemässheit dieser Bestimmung das Gesetz bis zum Ablaufe des Rechnungsjahres 1903 nicht durchführen lässt, wird die Ausführung bis über das Jahr 1903 hinaus verschoben.

Soweit die Summe der fortdauernden eind. einmaligen Ausgaben der Marineverwaltung in einem Etatsjahr den Betrag von 117.525.494 Mark übersteigt und die dem Reiche zufließenden eigenen Einnahmen zur Deckung des Mehrbedarfs nicht ausreichen, darf der Mehrbetrag nicht durch Erhöhung oder Vermehrung der indirekten, den Massenverbrauch belastenden Reichssteuer gedeckt werden'.

Dit geamendeerde ontwerp werd in de vergaderingen van 23, 24, 26 en 28 maart behandeld. De stemming op 24 maart over artikel 1 in aanwezigheid van 351 leden gaf 212 ja en 139 neen. Die op 26 maart over artikel 2 in aanwezigheid van 311 leden gaf 193 ja en 118 neen. De overige artikelen werden aanvaard met zitting en opstaan. Na de stemming deelde de voorzitter mede, dat er uit Duitsland 121 en van Duitsers in het buitenland 52 petitieën waren binnengekomen. Hiervan waren er slechts twee, die afwijzend waren. De afgevaardigde Richter zei ten slotte: 'Sie sind militärfromm, Sie sind jetzt auch marinefromm geworden'. 52). Op 10 april 1898 werd de vlootwet van kracht. De keizer was zeer voldaan over het bereikte resultaat. Op 28 maart schreef hij aan de rijkskanselier, dat de admiraal 'kaum aus China heimgekehrt, trotz angegriffener Gesundheit, die ungeheure Aufgabe frischen Muts allein aufgenommen, ein ganzes Volk von 50 Millionen widerhariger, nicht informirter, Übelgelaunter Deutschen so orientiren und zu einer ganz gegenteiligen Ansicht zu bekehren und hat das allen unglaublich Dünkende in acht zu Wege gebracht. Wirklich ein gewaltiger Mann!' 53)

De vlootuitbreiding vergrootte de vraag naar personeel. De animo om bij de marine te komen was toegenomen. In de jaren 1897, 1898 en 1899 werden resp. 339, 496 en 800 Schiffsjungen aangesteld. Deze toename eiste een verdubbeling van het aantal schoolschepen, die op hun beurt weer meer personeel opeisten. Op 26 juni 1899 bepaalde Tirpitz, dat de beste Schiffsjungen boven de leeftijd van 17 jaar moesten worden bevorderd tot lichtmatroos om te werk gesteld te kunnen worden op de vloot. Degenen, die te jong waren, moesten nog een jaar op de schoolschepen blijven, maar werden bevorderd tot Schiffsjungen-Unteroffizier 54). Deze regeling werd niet algemeen gewaardeerd, maar men kon niet anders. Tirpitz had bij zijn komst op het departement nog verschillende aanhangers van het Hollmann systeem aangetroffen. In zeer korte tijd werden deze vervangen door Tirpitz-aanhangers, die spoedig de bijnaam van Torpedobande kregen. De staatssecretaris kwam al gauw in konflikt met Knorr over de bevelvoering over de Auslandsschepen. In de zomer 1898 kwam het zover dat Knorr het ontslag van de staatssecretaris voorstelde. De keizer weifelde, maar koos ten slotte de zijde van Tirpitz, waarop Knorr zijn ontslag vroeg, aan welk verzoek gevolg werd gegeven. In die dagen werd steeds gepleit voor een bevelsconcentratie in 's keizers handen. Vooral diens broer, prins Heinrich, en de kabinetschef Von Senden, daarbij gesteund door Tirpitz, drongen hierop aan. Op 14 maart 1899 verscheen het keizerlijke besluit 55), waaruit het volgende moet worden geciteerd: 'Nachdem Ich Mich entschlossen habe, den Oberbefehl über Meine Marine ebenso wie über Meine Armee Selbst zu führen, erachte Ich es nicht für zweckmässig, wenn zwischen Mir und den einzeln Befehlshabern eine zentral Kommandobehörde besteht, die lediglich Meine Befehle zu übermitteln haben würde'. Dan

volgt een lange opsomming in twaalf punten betreffende wijzigingen in de bevelvoering. Belangrijk zijn echter de drie eerste afdelingen,

- '1. Die Behörde 'Oberkommando der Marine' kommt in Fortfall.
2. Die bisherige Admiralstabsabteilung des Oberkommando wird selbständig mit der Bezeichnung 'Admiralstabteilung der Marine', mit dem 'Chef des Admiralstabes der Marine' an der Spitze und den Sitz in Berlin. Der Chef des Admiralstabes der Marine wird Mir unmittelbar unterstellt'. In deze funktie werd benoemd Vizeadmiral Felix von Bendemann, die dit ambt tot het jaar 1900 bekleedde. Het bewuste artikel bevatte nog de volgende zinsnede 'Im Admiralstab werden ausser den Admiralstabsgeschäften die militärpolitischen Angelegenheiten der im Ausland befindlichen Schiffe bearbeitet. Alle übrigen Abteilungen und Dezernate des Oberkommandos werden aufgelöst'. Belangrijk was nog punt 3, dat luidde: 'Es werden Mir ferner unterstellt:
die Chefs der Marinestationen,
den Inspekteur des Bildungswesen,
den Chef des I. Geschwaders,
den Chef des Kreuzergeschwaders'.

Deze beslissing kon een nieuwe fase in de marinegeschiedenis inluiden. Het Reichsamt onder Tirpitz werd een belangrijk centrum. Het werd hart en ziel van de gehele marineorganisatie en kreeg zelfs invloed op de buitenland politiek van het Rijk.

De verhouding Duitsland-Engeland werd in de negentiger jaren slechter. In Berlijn werd zelfs gedacht aan het smeden van een continentaal verbond tussen Duitsland, Rusland en Frankrijk, dat gericht was tegen Engeland. Velen waren ervan overtuigd, dat een oorlog tegen het Britse Rijk onvermijdelijk was en na 1897 won deze opvatting steeds meer terrein. Tirpitz had reeds in het begin der negentiger jaren gefilosofeerd over een zeeoorlog in de Noordzee. Hij meende, dat Duitsland daartoe niet zo goed was toegerust. Zijn vloot lag in de Jadeboezem en in de Bocht bij Helgoland, waardoor een uitval naar Brest geruime tijd in beslag zou nemen. Het zou gunstiger zijn, wanneer de Scheldemonding benut zou kunnen worden. Hij bepleitte daarom toenadering tot Nederland en België. Met deze staten zouden naast handelsverdragen ook militaire overeenkomsten moeten worden gesloten. Meer en meer geloofde hij -en met hem velen-, dat Duitsland, dat de toegangswegen tot centraal-Europa beheerste door het bezit van de riviermondingen van de Memel tot de Eems, ook zeggenschap diende te hebben over die van Rijn, Maas en Schelde. Het probleem werd urgentier toen de mogelijkheid van een oorlog tegen Engeland dichter bij kwam. In marinekringen werd de noodzakelijkheid van het opstellen van een op dat geval betrekking hebbend actieplan duidelijk gevoeld. Admiraal Knorr had op 3 mei 1897 met de keizer over deze eventualiteit gesproken en de laatste had toen opdracht gegeven een en ander in studie te nemen. De korvettenkapitein Schröder werd hiermee belast 56).

In geval van oorlog wilde Duitsland een aanval op het Theemsgebied doen, zo mogelijk gepaard gaande met een landing van een troepenmacht. Een en ander zou moeten plaatsvinden vanuit de Westerschelde. Deze overval moest worden uitgevoerd onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog. Dit betekende, dat de Duitsers reeds tevoren in het bezit van Antwerpen en de Schelde moesten zijn, hetgeen zou kunnen gebeuren door snel handelen van leger en vloot. Wat de actie ter zee betrof moesten ongeveer 24 uur vóór het moment, waarop de strijd zou uitbreken zeven transportschepen van gemiddeld 5.000 ton in de mondingen van Jade, Weser en Elbe bemand worden met ongeveer 11.000 man, n.l. negen bataljons infanterie, drie tot vijf compagnieën sappeurs, zes of zeven compagnieën lichte en vier zwaardere artillerie. Dit konvooi moest begeleid worden door acht oorlogsschepen van de Siegfried-Klasse, drie torpedosivisieboten, zes kanonneerboten, twee of drie aviso's, een vaartuig met 400 mijnen aan boord en vier met kolen geladen schepen. Deze groep moest, gebruikmakend van de nachtelijke duisternis, het estuarium opstomen en vóór het aanbreken van de dageraad troepen en materieel bij Vlissingen, Vlakte en Bath aan land zetten. Te land moesten de spoorwegverbindingen door Limburg en Noord-Brabant onbeschadigd in

handen der invallers komen. Dit zou de taak zijn van het VII en VIII legerkorps, die zouden worden samengetrokken in de omgeving van Düsseldorf. Er waren drie opmarsrichtingen uitgestippeld, n.l. Kleef-Nijmegen-'s Hertogenbosch; Wesel-Hoch-Boxtel en Krefeld-Blerik-Eindhoven-Breda. De vervoerde troepen moesten dan via Roosendaal en Bergen op Zoom oprukken naar de vesting gordel om Antwerpen en naar Zuid-Beveland en Walcheren. Van deze laatste zou een aanzienlijk deel worden overgezet naar Zeeuws-Vlaanderen.

Het plan, dat op 12 november 1897 gereed was, werd in de marinestaf als onuitvoerbaar gekwalificeerd. Hoe zouden inscheping en reis der eenheden langs de kust van de Noordzee zonder aandacht te trekken uitgevoerd kunnen worden? Hoe zou de concentratie van talrijke legerafdelingen onopgemerkt kunnen blijven? Daarnaast vroeg men zich af of de opmars door Nederland en België zou lukken zonder aanzienlijk oponthoud, terwijl ook een belangrijk punt was: hoe reageert Engeland? Er werd geantwoord, dat er regelmatig transporten plaatsvonden en dat in het westelijke grensgebied geregeld oefeningen in groot verband werden gehouden. Wat de opmars door de neutrale gebieden betrof moest worden gezegd, dat een voorwaarde was, dat deze diende plaats te vinden vóór een Nederlandse en/of Belgische mobilisatie. De opmars door Zuid-Nederland zou zeker gelukken, want er waren daar weinig troepen en de verdediging van Nederland was bovendien geheel geconcentreerd op de Vesting Holland. Een en ander werd in een uitvoerig memorandum (98 bladzijden), dat op 15 maart 1898 werd ingediend, duidelijk gemaakt. De Belgische verdediging werd in een uitvoerige nota door de Duitse militaire attaché in Brussel uiteengezet. Wat een Brits ingrijpen betrof werd er op gewezen, dat wanneer de gehele expeditie maar vlug werd uitgevoerd, de Engelse vloot niet tijdig ter plaatse zou kunnen zijn. Wanneer de Duitse eenheden eenmaal binnen de Scheldeoevers waren zou geen groot Engels oorlogsschip zich in het grillige Scheldegebied wagen.

Het schenden van de neutraliteit werd niet zo ernstig opgenomen. De gezanten in Den Haag en Brussel zouden na de landingen er op moeten wijzen, dat de invasie voor het Duitse levensbelang noodzakelijk was. De Duitse regering verwachtte, dat dit zou worden begrepen en dat de Nederlandse regering bereid zou zijn het Scheldegebied militair te ontruimen, waarna Berlijn na afloop van de akties de gemaakte onkosten en schade zou vergoeden. Het schijnt, dat Den Haag niets van dit alles vermoedde. 57). De regering ging in op de verzoeken van de Duitse regering om marinevaartuigen te ontvangen, 58) die, zoals wij nu weten, tot taak hadden kennis op te doen van de toegangswegen naar de Westerschelde. Op 12 en 13 augustus 1897 was de *Nixe* in IJmuiden en Amsterdam, maar van meer betekenis was de komst van de *Stein* met adelborsten aan boord die in de tweede helft van maart 1898 in Vlissingen verbleef. Wij weten thans, dat Knorr van de keizer toestemming had gekregen dit schip twee dagen langer voor 'verkenningdoeleinden' in de omgeving van Antwerpen te houden. In diezelfde tijd was de *Gneisenau* in Rotterdam. In maart 1899 bracht de *Moltke* enige tijd in Vlissingen door. Het laatste, dat bekend is van het Duitse plan, is, dat het op 17 juni 1898 werd goedgekeurd door Von Schlieffen en Knorr.

De strijd tegen Engeland werd door Tirpitz steeds meer naar de voorgrond geschoven. Hij was echter bang, dat de Britten onverhoeds een aanval zouden doen op de nog onvoltooide Duitse vloot achter Helgoland. In marinekringen werd het Kopenhagencomplex 59) ernstig onder ogen gezien. Tirpitz drong dan ook bij buitenlandse zaken aan op het voeren van een rustige politiek en er vooral zorg voor te dragen, dat er geen gewapend konflikt zou ontstaan. Op 24 oktober 1898 schreef Hohenlohe in zijn dagboek: 'Als ich gestern Abend Tirpitz fragte, ob die Engländer Hamburg zerstören oder ob wir sie davon abhalten könnten, sagte er, das sei möglich bei guten Küstenbefestigungen. Übrigens komme es darauf nicht an. Die Verluste bei einem Krieg mit England seien so gross, dass es nicht mehr darauf ankomme, ob wir Hamburg verlören oder nicht. Er meint, mit Ausbruch eines Krieges mit England würden alle unsere Handelsschiffe verschwinden, unsere Kolonien uns genommen, unser Handel ruiniert sein. Die ganze Küste von Wilhelmshafen bis Memel würde blockiert und wir ohne Zufuhr sein. Wir könnten absolut nichts machen als schleunigst Frieden schliessen. Ein Einfall in England sei Unsinn. Selbst wenn es uns gelänge zwei Armeekorps in England zu landen,

würde uns das nichts helfen, denn diese Korps seien nicht stark genug, sich in England ohne Sukkurs vor der Heimat zu halten. Tirpitz schliesst, alle England feindliche Politik müsse solange beruhen, bis wir eine Flotte hätten, die so stark wäre wie die englische' 60).

Tirpitz zag dus zijn vlootwet als eerste stap naar de bouw van een grote vloot. Hij was er van overtuigd, dat hij spoedig met nieuwe voorstellen in de Rijksdag zou moeten komen. Trouwens de afgevaardigde Richter had dit reeds voorspeld, toen hij op 24 maart 1898 in de Rijksdag zei: 'Was soll nun die Marine alles bedeuten? Sie soll entscheiden darüber, wie weit Deutschland am Seeverkehr beteiligt ist, sie soll uns schützen im wirtschaftlichen Wettkampf der Nationen untereinander, sie soll dem überseeischen Handel das Risiko benehmen, die Risikoprämie sein. Glauben Sie im Ernst, dass alle diese hohen Pläne mit drei grossen und zehn kleinen Kreuzern im Auslandsdienst ausgeführt werden können? (Sehr gut! Zuruf-Grosser Heiterkeit) Und wie steht es mit der Schlachtflotte? Wenn es wahr ist, dass Reichsgewalt Seegewalt ist und Seegewalt die Reichsgewalt bedingt, dann bedarf das grosse Deutsche Reich für seine Seegewalt entsprechend seiner Reichsgewalt einer noch viel stärkeren Flotte, und wenn der Dreizack 61) unserer Faust gehört, dann ist für das grosse Reich mit seiner grossen Faust eine kleine Flotte ungenügend. Dazu genügt nicht nur eine Schlachtflotte zum Schutz der heimischen Gewässer und zur Küstenverteidigung. Man muss, um die Seegewalt des Reiches überall auf dem Erdball zum Ausdruck zu bringen, mehrere Schlachtflotten haben, die man hinaussenden kann auch in überseeische Gewässer. Dan gehören auch zu den Schlachtflotten Kohlenstationen, die Docks und alles, was eine Marine erstens Ranges verlangt. Und das ist es, worauf wir mit diesem Gesetz lossteuern' 62). De buitenwereld kon een en ander horen toen de keizer op 23 september 1898 in Stettin zei: 'Unsere Zukunft liegt auf dem Wasser' 63) en in aansluiting hierop zei hij in Hamburg op 18 oktober 1899 ter gelegenheid van het van stapel lopen van de *Kaiser Karl der Grosse*: 'Bitter not ist uns eine starke deutsche Flotte' 64).

De nieuwe eeuw zou het waarmaken dezer ideeën te zien geven, maar dan zou ook de catastrofale oorlog de vraag doen opkomen: in hoeverre is de Duitse vlootpolitiek van Von Tirpitz mede aansprakelijk voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog.

Noten.

1. 'Kaiserreden' (1902), pag. 7,8.
2. 'Handbuch zur deutschen Militärgeschichte' VIII pag. 140.
3. W.Hubatsch, 'Der Admiralstab', Anlage 11,12,13,14, pag. 232-237.
4. 'Unser Kaiser, fünfundzwanzig Jahre der Regierung Kaiser Wilhelms II. 1888-1913', pag. 191.
5. Tot de Siegfried-Klasse behoorden: *Siegfried* (1889), *Beowulf* (1890), *Frithjof* (1892), *Hagen* (1893), *Odin* (1894) en 8 *Ägir* (1295).
6. 'Unser Kaiser fünfundzwanzig Jahre', pag. 187 en 188. Het enthousiasme der jongeren werd ook aangewakkerd toen de keizer op 9 september 1890 bepaalde, dat zeekadetten en Fähnriche zur See gerechtigd waren een dolk te dragen.
7. Hans Helfritz, 'Wilhelm II als Kaiser und König', pag. 239.
8. 'Unser Kaiser fünfundzwanzig Jahre', pag. 192.
9. Voor dit gedeelte is veel ontleend aan V.Bueb, 'Die Junge Schule der französischen Marine'.
10. V.Bueb, pag. 79.
11. V.Bueb, pag. 97, noot 15.
12. 'Kaiserreden' (1902), pag. 235, 236.
13. 'Handbuch', deel VIII, pag. 144
14. W.Hubatsch, 'Der Admiralstab', pag. 61-63.
15. W.Hubatsch, 'Der Admiralstab', pag. 64.
16. Dit dokument is door Von Tirpitz gepubliceerd in het Jahrbuch Nauticus 1926, pag. 185 en volgende.

17. H.Hallmann, 'Der Weg zum deutschen Flottenbau', pag. 93.
18. Tot de Hertha-Klasse, ook wel genoemd de Viktoria-Louise-Klasse, behoorde de tussen 1897 en 1899 van stapel gelopen schepen: *Viktoria Louise, Hertha, Freya, Vinete* en *Hansa*.
19. H.Hallmann, 'Flottenbau', pag. 141.
20. H.Hallmann, 'Flottenbau', pag. 143.
21. In het Archief van Buitenlandse Zaken vond ik tussen de stukken Kabinet A. Rapporten Berlijn o.m. in map 41 het volgende interessante stuk van de hand van onze gezant Jhr. Mr. D.A.W. Van Tets van Goudriaan aan de minister van buitenlandse zaken Jhr. Mr. J.Röell van 31 januari 1895. Het luidt: 'De aandacht des Keizers is voor's hands geheel gericht op de door Zijne Majesteit gewenschte versterking der Duitsche oorlogsvloot. Om de verleening der met dit doel aangevraagde gelden te bevorderen, noodigde Zijne Majesteit enkele dagen nadat de Rijksdag bijeen was gekomen tal van invloedrijke leden van den Rijksdag uit de verschillende partijen, de sociaal democraten uitgezonderd, tot een Heeren Soirée naar Potsdam, Hoogst dezelve hield toen een langdurige voordracht, door tal van kaarten en teekeningen toegelicht, ten betooge der noodzakelijkheid der uitbreiding der kruiservloot, verbaasde Hoogst Dezelfs toehoorders door Zijne omvattende kennis van het ontwerp en van de kleinste bijzonderheden van scheepsbouw, scheepsbewapening, enz. en maakte ontegenzeggelijk indruk. Om dien indruk levendig te houden en de openbare meening voor te lichten en warm te maken, verzuimt men niet in de dagbladen passende opstellen te doen opnemen en de redevoeringen dergenen te wederleggen die van vlootuitbreiding afkeerig zijn, gelijk eenige hierbij overlegde dagbladberichten aantoonen. Of de ongeneidheid van den Rijksdag aan nieuwe belastingen goedkeuring te verleenen, niet ten slotte de overhand zal behouden, en die vergadering zal nopen de voor aanbouw van schepen aangevraagde gelden geheel of ten deele te schrappen, is echter zeer de vraag. Doch wat hiervan zij, de Keizer zelf is vol hoop, dat de bedoelde gelden zullen worden toegestaan'.
22. H.Hallmann, 'Flottenbau', pag. 147.
23. H.Hallmann, 'Krügerdepesche und Flottenfrage', pag. 31-33.
24. H.Hallmann, 'Krügerdepesche', pag. 35-36.
25. Over deze gebeurtenis kunnen de documenten uit de 'Grosse Politik der europäischen Kabinette' deel 11 worden geraadpleegd. Verder is in de verschillende biografieën over Wilhelm II-zie algemeen literatuuroverzicht-veel te vinden.
26. Chl.zu Hohenlohe. 'Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit', pag. 151-153.
27. Chl.zu Hohenlohe. 'Denkwürdigkeiten', pag. 156-158.
28. H.Hallmann, 'Flottenbau', pag. 216.
29. De torpedoboten uit de periode na 1885 droegen letters, die waren ontleend aan de werven, waar zij waren gebouwd, n.l. W1 tot W6 (A.G. Weser-Bremen), V 1 tot V 10 (A.G. Vulcan-Stettin), S 1 tot S 6 (F. Schichau-Elbing), Th 1 en Th 2 (John J. Thornycroft en Co, Chiswick), Y (Yarrow Co.-Londen) en G (Germanwerf-Kiel). De schepen van Chichau voldeden het meest en daarom werden tussen 1885 en 1898 aangeschaft de S 7 tot S 87. Bij deze vaartuigen ging het om snelheid, de S 7 (1885) liep 20, de S 87 (1897) 25,3 knopen. De S-boten behoorden tot de snelste vaartuigen ter wereld. In 1888 bereikte een van hen de recordsnelheid van 28,4 knopen en in 1897 werd zelfs een snelheid bereikt van 36,7 knopen. Zolang er geen goede draadloze verbinding was, werden deze boten ook benut als 'Depeschenboot' en 'Signalwiederholer'. De grootte dier torpedoboten nam toe, want verdrong de S 7 nog 86 ton, voor de S 87 bedroeg deze 142 ton, terwijl de scheepslengte was gestegen van 38 meter naar 48 meter. De bewapening bestond uit torpedolanceerbuizen aan dek en één onder-water bij de boeg, daarnaast twee 3,7 revolverkanons, die later werden vervangen door één 5 cm. kanon. Zes torpedoboten werden samengevoegd tot een Torpedodivision, die werd geleid door een Torpedodivisionsboot. Deze werden aangeduid met de letter D en een nummer. De D 1 (249 ton en 56 meter lang) liep in 1886 van stapel, de D 9 (350 ton en 63 meter lang) kwam in 1894, waarna in 1898 nog de D 10 in dienst werd genomen. Zij liepen 20 tot 24

- knopen en voerden naast de bewapening van de gewone torpedoboten zes 3,7 cm. revolverkanons, die later werden vervangen door drie 5 cm. snelvuurkanons.
30. H.Hallmann, 'Flottenbau', pag. 147.
31. Het bewuste keizerlijke telegram aan Heinrich werd door dezen medegedeeld aan de opvarenden van diens schip. De pers maakte zich hiervan meester en uitte zich zeer kritisch over Z.M. De Nation herinnerde hem er aan, dat er wel eens zware tijden konden aanbreken, waarin hij de kracht van die "vaterlandslosen Gesellen" nodig zou kunnen hebben. Ook de ministers waren geschokt en de rijkskanselier deelde Wilhelm mede, dat det hem ternauwernood gelukt was een interpellatie te voorkomen De keizer antwoordde op 30 april 1897: 'Es ist mir völlig einerlei, was die Presse über mich schreibt...aber verbitte mir in meine persönlichen Angelegenheiten jede Einmischung.. wäre es zur Interpellation gekommen, hätte ich mit Auflösung geantwortet'.
32. Over de politiek van Duitsland na de val van Bismarck noem ik speciaal de werken van Nichols, Stegmann, Röhl en Wilke.
33. Voor de verschillende 'Interessenverbände', het antisemitisme, de arbeidersbeweging verwijst ik naar de verschillende monografieën uit de literatuurlijst.
34. Ter illustratie van een en ander citeer ik weer een uitgebreid stuk uit een brief van onze gezant in Berlijn, die te vinden is in dezelfde map als die, die is genoemd in noot 21. Ter verduidelijking van dit schrijven moet ik op twee punten wijzen. De agrariërs deden reeds geruime tijd pogingen tot het invoeren van de dubbele standaard, waarvan zij gunstige resultaten verwachtten. Graf Kanitz was een afgevaardigde, die reeds enkele malen met het voorstel in de Rijksdag was gekomen voor de handel van graan een staatmonopolie in te stellen. De pointe was, dat de staat het uit het buitenland ingevoerde graan niet beneden een vastgestelde maximumprijs zou mogen verkopen. Het desbetreffende voorstel was alleen gesteund door 46 conservatieve leden en de anti-semitische fractie. Het bewuste briefgedeelte uit het schrijven van 5 maart 1895 luidt: 'Om aan deze parlementaire taktiek kracht bij te zetten, de Regeering te doen bevroeden, dat de partij ernstig er op bedacht is hare doeleinden langs elken weg te bereiken, verschenen de conservatieven den 1sten Maart, toen de 2de lezing over het lot der vier nieuwe gepantserde kruisers door het beheer der Marine aangevraagd, moest worden beslist, in gering aantal in den Rijksdag. Een tiental onthield zich zelfs van stemming, waaronder de vader van het gevleugelde woord 'ohne Kanitz, keine Kähne', het conservatieve lid van Werdeck. De bekende aanvoerder der Agrariërs van Ploetz. motiveerde eindelijk zijn onthouding door den wensch zijne stem voor de 3de lezing voor te houden, nadat Graaf von Mirbach reeds te voren had verklaard, dat hij er niet voor in kon staan, dat de leden der conservatieve partij, die met hem ditmaal den bedoelden begrotingspost toestemden, dit ook in 3de lezing zouden doen. Men mag dus verwachten, dat bij de derde lezing der Marinebegroting een zeer aanzienlijk deel der conservatieven met de linkerzijde en de socialistische de gelden voor de vier kruisers zullen weigeren, indien de Rijkskanselier zich tegen de denkbeelden van Graaf Kanitz verklaard of het uitspreken van een bepaald gevoelen ontwijkt. In dat geval loopen de vier kruisers groot gevaar. Ook de Polen bleven den 1en Maart nagenoeg geheel weg. Slechts twee hunner leden verschenen en stemden tegen. Ontevreden over de afwijzende houding der Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Eeredienst in den Pruisischen Landdag, ten aanzien hunner grieven, wenschen de Polen namelijk evenzeer gebruik te maken van de moeilijke positie der Regeering om hun steun tegen concessies te verkoopen. Slagen zij daarin niet, dan stemmen zij mede tegen in 3e lezing. De Regeering zal dan slechts meer met zekerheid beschikken over de stemmen der vrije conservatieven, der nationaal liberalen en van het Centrum, want de anti-semiten, de vrijzinnigen, de sociaal-democraten, de Zuidduitsche Volkspartij en de Elzassers zijn allen verklaarde tegenstanders van vermeerdering van uitgaven voor de vloot. En ook het Centrum is, als geheel, niet volmaakt te vertrouwen. Het kon te midden van dezen het algemeen staatsbelang geheel veronachtzamen strijd om verwezen-

lijking der echte partijbelangen, wel eens mede-inwilliging, zijner bijzondere belangen van de Regeering eischen (gaat om Jezuiten vraag). Doch wat hiervan zij, de stemming en 3e lezing over de vier beschermde kruisers zal een zeer gewichtige zijn. De breuk tusschen de Regeering en de conservatieve partij, verhindering der vervulling van een persoonlijken wensch des Keizers en Konings door de agrarisch gezinde adellijke grondbezitters zullen bij die gelegenheid voldongen feiten kunnen worden en de tegenwoordige Rijkskanselier als dan zich bevinden tegenover een staat van zaken gelijk aan dien waarvoor zijn voorganger stond en terugdeinsde'.

35. Zie E.Zechlin. 'Staatsstreichpläne Bismarcks und Wilhelms II 1890- 1894'.
36. De volledige brief is afgedrukt in het tweede deel van de 'Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Alfred Grafen zu Waldersee', pag.386-389.

37. Waldersees Denkwürdigkeiten, pag. 390.

38. Reden des Kaisers (DTV Dokumente), pag. 68-70.

39. Quidé noemt als kenmerken van de Cäsarenwahnsin bij Caligula: 'Prunk und Verschwendungssucht, spielerische Manöver, alles herabdrücken was neben ihn selbständig Geltung beanspruchen kann, sie meinen eine Mission zu haben, fühlen sich in einem besonderen Verhältnis zur Gottheit stehend, halten sich für den Auserwählten serselben und beanspruchen schliesslich für sich selbst göttliche Verehrung'. De lijders gaan zich te buiten aan 'riesenhafte Bauten und Bauprojekte' en streven naar, 'Bezwingung des Weltmeeres'. Zie verder mijn artikel over L.Quidé. In 1892 schrijft baron Heckedorf in 'Guillaume II', dat de keizer leed aan 'Defilirium tremens', dat overging in Reisenfieber.

Voor de Franse gezant in München Barrère heeft vele mededelingen betreffende Wilhelm II naar Parijs geseind. Uit een zeer uitvoerige mededeling van 4 november 1891 (gepubliceerd in de Documents diplomatiques français Serie I deel 9, nr 55) citeer ik: 'Les Allemands sont évidemment dérangés par la prétention de leur Souverain de faire celui de tout le monde. Je vous ai signalé souvent leurs doutes, leurs méfiances, leurs perplexités; cet Empereur nouveau genre, toujours parlant, ouvrant une question, puis en abordant une autre sans avoir résolu la première, sans barbe un jour, avec une barbe le lendemain, incarnation du mouvement désordonné, du travail inachevé, du changement soudain et imprévu, cet Empereur, dis-je, leur donne plus d'inquiétude qu'ils n'en ont ressenti depuis vingt ans.' Op 26 maart 1892 (Nr. 246) schrijft hij zelfs: 'L'Empereur est fou'.

In een bericht van 22 maart uit Parijs aan 's keizers vriend Philipp Euleburg, gepubliceerd in diens briefwisseling deel II nr. 638, lezen wij: 'Wie ich aus absolut zuverlässiger Quelle erfahre, ist man aufgrund amtlicher Mitteilungen der französischen Botschaft in Berlin im hiesigen Auswärtigen Amt der Überzeugung der Deutsche Kaiser sei gemütskrank. Der Ansicht, der Kaiser sei temporär unzurechnungsfähig, auch in 'hohen' Berliner Kreisen und namentlich in den Kreisen der dortigen internationalen Diplomatie immer mehr an Terrain gewinnt. Ein Teil der Artikel der Pariser Presse, welche seit Monaten periodisch regelmässig wiederkehrend den Deutschen Kaiser für wahnsinnig ausgeben, ist wie ich gleichfalls auf das bestimmteste versichern kann, von dem hiesigen Ministerium des Aussern inspiriert'. Op 5 april 1894 tekende Eulenburg aan: 'Ein Herrscher muss ein Genie oder eine ruhige, gütige Mittelmässigkeit sein. Was über oder unter diese beiden Pole geht, das ist vom Übel...Mein armer Kaiser ist weder das eine noch das andere, -und das Gefährlichste ist, sich für ein Genie zu halten, ohne es zu sein, -auch nicht das Bedürfnis zu haben, sich an kluge Minister anzulehnen, sondern sie nur beherrschen zu wollen. Ich fühle immer mehr, dass ich ihn deshalb so lieb habe, weil ich ein grenzenloses Mitleid für ihn empfinde. Aber auch gibt es Stunden, da er mit seiner glänzenden Sprechgabe und seinem glänzenden Gedächtnis die Grenzen der Genialität berührt und man ihm nur mit einer gewissen Bewunderung zuzuhören vermag. Doch drückt mich sehr schnell nachher wieder die Enttäuschung nieder'(Nr. 951). Niet onvermeld mag blijven, dat het

juist deze Eulenburg was, die zijn keizer vaak kon afremmen en slechte beslissingen of woorden kon voorkomen.

Op 14 december 1904 tekende de rijkskanselier Hohenlohe het volgende over een gesprek met de keizer aan: 'Wir kamen auf die Presse und insbesondere die 'Zukunft' von M.Harden, von dem S.M. sagte, dass er ihn lange Zeit schimpflich verfolgt habe. Das habe ihm sehr geschadet. Er wiss wohl, dass er unpopulär sei und habe öfters gehört, dass man ihm Schimpfworte in den Wagen gerufen oder ihm mit der Faust gedroht habe.'

40. Omstreeks 1890 begon in de kringen der beeldende kunstenaars verzet tegen de kunstenaars van de Gründerzeit met de uitbeelding van heroïsche, rechtopstaande personen op te komen.

Zij kregen belangstelling voor de vereenzaamde mens, die werkte temidden van andere vereenzaamden in een grauwe omgeving. Kunst als van Liebermann, die de enkeling uitbeelde als een nummer temidden van lotgenoten in de fabriek, de mijn, de agrarische bedrijven of het stadsgewoel, kon de goedkeuring van Z.M. niet krijgen. In de letterkunde en op het toneel ondervond men veel tegenwerking als de mens als produkt van het milieu werd uitgebeeld of als er moderne sociale problemen werden behandeld. Veroordeeld werden de werken van Ibsen als Nora en Spoken, terwijl Hauptmanns Vor Sonnenaufgang en Die Weber niet mochten worden opgevoerd. Toen het laatste tegen het einde der eeuw door het Deutsche Theater op het programma was geplaatst beëindigde de keizer zijn abonnement op de loge in die schouwburg. De afwijzende houding kwam vooral in 1892 tot uiting bij de demonstraties tegen de tentoonstelling van werken van Munch in Berlijn. Verboden waren de werken van Wedekind, diens Frühlings Erwachen van 1891 kon pas in 1906 worden opgevoerd. Zijn publikatie van de gedichten Meerfahrt en Im heiligen Lande in de Simplicissimus in 1898, een satire op 's keizers reis naar Palestina, leidde tot een veroordeling tot zeven maanden vestingstraf wegens majesteitsschennis.

41. Tegen de eeuwwisseling maakte de kenner van het Nabije Oosten Paul Rohrbach propaganda voor de aanleg van de Bagdadlijn. Hij hoopte Mesopotamië door Duitse leidinggevende migranten en Duits kapitaal door middel van irrigatie tot een belangrijk landbouwgebied, speciaal voor graan en katoen, te maken. Langs de door Duitsland aangelegde Bagdadspoorlijn konden deze produkten naar de Heimat worden vervoerd. Hij schreef: 'Wir wollen dort keine politischen Eroberungen machen, keine schwarz-weiss-roten Grenzpfähle errichten, aber wir wollen dort ein Feld für unsere nationale Arbeit haben, damit wir von unserer Arbeit leben'. De plaatselijke bevolking moest voor in gebruikgeven van de bodem 'betaald' worden met de bouw van Duitse zieken-, weeshuizen en verdere instellingen, opdat de hooggeprezen Duitse cultuur haar missietaak zou kunnen vervullen. Dit ethische imperialisme werd door hem uitgedragen - ook voor China - onder het motto: 'Dass Grössere Deutschland in Moral und Politik'

42. Max von Weber, 'Gesammte politische Schriften', pag.23.

43. Kaiserreden, pag. 133.

44. Propaganda werd vooral bestudeerd uit W.Deist 'Flottenpolitik und Flottenpropaganda'. Daarnaast werden verschillende kranten geraadpleegd. In een voordracht zei Ernst Francke: 'Es ist gewiss nicht übertrieben, wenn wir annehmen, dass insgesamt 24-26 Millionen Menschen in Deutschland von der freien Ein- und Ausfuhr auf dem Seewege in ihrer Lebenshaltung und Arbeit abhängig sind. Die Offenhaltung der See und der Weltmarkte ist daher eine Lebensfrage der Nation, an der auch die Arbeitermassen im stärken Masse beteiligt sind'. Het vervolg zou kunnen worden gevonden in de redevoering van Gustav Schmoller toen hij zei in verband met het ontbreken van een krachtige vloot: 'Ohne diesen Schutz können wir zwar noch eine Weile gedeihen, werden aber bald in steigende Schwierigkeiten hineinkommen. Wir werden eine einseitige Industriestaatsentwicklung haben, in unserem Export bedroht sein, bald entweder eine

- massenhafte Auswanderung in fremde Länder oder zu Hause Überbevölkerung und als Folge Lohndruck und Proletarisierung des Massen'. Dit beeld werd a.h.w. aangevuld door Paul Voigt, die zei: 'Wie der Anfang des 19., so wird auch der Beginn des 20. Jahrhunderts heftige Kämpfe, folgenschwere Entscheidungen bringen. Deutschland wird seinen Platz an der Sonne, seinen Rang unter den Kulturnationen, seine wirtschaftliche und politische Bedeutung nur dann behaupten können, wenn das ganze deutsche Volk vom Kaiser bis zum letzten Arbeiter fest durchdrungen ist von der Gesinnung des alten Hanseatenwortes: Navigare necesse est, vivere non necesse'.
45. Winzer, 'Bülows Weltmachtkonzept' pag. 83.
 46. H. Hallmann, 'Flottenbau', pag. 244, 245.
 47. H. Hallmann, 'Flottenbau', pag. 249.
 48. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstagen, Legislaturperiode V Session 1897/1898, Erster Anlangebänd, pag. 1-10.
 49. De besprekingen zijn te vinden in de Stenographische Berichte in Band I, pag. 42-107 en in Band III, pag. 1.697-1.843.
 50. Sten. Berichte, pag. 47-52.
 51. Aktenstücke Nr. 193, pag. 1.774-1.776.
 52. Stenographische Berichte, pag. 1.830.
 53. Hohenlohe, 'Denkwürdigkeiten', pag. 436, 437.
 54. Graubohm, 'Ausbildung', pag. 150.
 55. W. Hubatsch, 'Der Admiralstab', pag. 237-239.
 56. J. Steinberg, 'A German plan for the invasion of Holland and Belgium in 1897'.
 57. Noch in het archief van Buitenlandse Zaken, noch in dat van Marine kon ik iets omtrent deze kwestie vinden. Van dit laatste archief zijn trouwens slechts administratieve bescheiden uit die periode bewaard gebleven.
 58. Zie 'Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, tweede periode 1871-1898, deel VI 1895-1898, Nr. 327, 330, 337 en 394.
 59. In 1807 deed Engeland een onverhoedse aanval op Kopenhagen en voerde de Deense vloot mee naar Engeland, zie J. Steinberg, 'The Copenhagen Complex'.
 60. Hohenlohe, 'Denkwürdigkeiten', pag. 464.
 61. Op 18 januari 1897 hield de keizer in Keulen een feestrede, waarin hij de taak van het Duitse Rijk omschreef. Hij zei o.m.: 'Deutsche aller Orte, für die Wir sorgen, deutsche Ehre, die Wir auch im Ausland aufrecht zu erhalten haben. Die Dreizack vom Meeressgott in unsere Faust'. Reden des Kaisers (DTV Dokumente), pag. 70-72.
 62. Stenographische Berichte, pag. 1.730.
 63. Reden des Kaisers (DTV Dokumente), pag. 80, 81.
 64. Reden des Kaisers (DTV Dokumente), pag. 22-84.

Geraadpleegde literatuur

- Geen melding is gemaakt van de benutte handboeken betreffende de geschiedenis
- Balfour, M., 'The Kaiser and his times', Londen 1964.
- Barkin, K.D., 'The controversy over German industrialization 1890-1902' Chicago 1970.
- Baxter, J. Ph., 'The introduction of the ironclad warship', Cambridge 1933.
- Berghahn, V.R., 'Zu den Zielen des deutschen Flottenbaus Wilhelm II', Hist. Zeitschrift 1970.
- Berghahn, V.R., 'Der Tirpitz Plan', Düsseldorf 1971.
- Berghahn, V.R., 'Flottenrüstung und Machtgefüge'.
- Büzenstein, G.W. (hrsg.), 'Unser Kaiser, zehn Jahre der Regierung Wilhelms II', Berlin 1898.
- Bertaux, P., 'La vie quotidienne en Allemagne, au temps de Guillaume II', Parijs 1962.
- Blaich, F., 'Kartell- und Monopolpolitik im kaiserlichen Deutschland', Düsseldorf 1973.
- Boelich, W., 'Der Berliner Antisemitismusstreit', Frankfurt/Main 1965.

- Boelich, W.A., 'Krupp und die Hohenzollern in Dokumenten'.
- Boese, F., 'Geschichte des Vereins für Sozialpolitik 1872-1932', Berlin 1939.
- Böhm, E., 'Überseehandel und Flottenbau, Hanseatische Kaufmannschaft und deutsche Seerüstung 1879-1902', Düsseldorf 1972.
- Born, K.E., 'Der sociale und wirtschaftliche Strukturwandel Deutschlands am Ende des 19. Jahrhunderts', V.S.W.G. 1950.
- Born, K.E., 'Staat und Sozialpolitik seit Bismarcks Sturz', Wiesbaden 1957.
- Bräckow, W., 'Die Geschichte des deutschemarine Ingenieuroffizierkorps, Oldenburg 1974.
- Brennecke-Hader, P., 'Panzerschiffe und Linienschiffe 1860-1910', Herford 1976.
- Brodie, B., 'Seapower in the machine age', Princeton 1944.
- Bueb, V., 'Die Junge Schule der französischen Marine, Strategie und Politik 1875-1910', Boppard 1971.
- Bussmann, W., 'Das Zeitalter Bismarcks', Konstanz 1956.
- Cabanès, 'Folie d'Empereur', Parijs z.j.
- Cecil, L., 'Albert Ballin, Business and politics in imperial Germany 1888-1918', Princeton 1967.
- Chamier, J.D., 'Ein Fabeltier unserer Zeit, Glanz und Tragödie Kaiser Wilhelms II', Zürich 1938.
- Cowles, V., 'The Kaiser', Londen 1963.
- Domann, P., 'Sozialdemokratie und Kaisertum unter Wilhelm II', Wiesbaden 1974.
- Düding, D., 'Der Nationalsoziale Verein 1896-1903'.
- Eley, G., 'Sammlungspolitik, social imperialism and the Navy Law of 1898', Militär Geschichtliche Mitteilungen 1974.
- Evans, R.J. (ed.), 'Society and politics in Wilhelmine Germany', Londen 1978.
- Eyck, E., 'Das persönliche Regiment Wilhelms II', Zürich 1938.
- Fehrenbach, E., 'Wandlungen des deutschen Kaisergedankens 1871-1918', München 1969.
- Fricke, D. (hrsg.), 'Die bürgerlichen Parteien in Deutschland 1830-1945', 2dln., Leipzig 1968-1970.
- Giese, F.E., 'Kleine Geschichte der deutschen Flotte', Wiesbaden z.j.
- Gilg, P., 'Die Erneuerung des demokratischen Denkens im Wilhelminischen Deutschland, Wiesbaden 1965.
- Goldschmidt, 'Das Reich und Preussen im Kampf um die Führung von Bismarck bis 1918', Berlin 1931.
- Graubohm, H., 'Die Ausbildung in der deutschen Marine von ihrer Gründung bis zum Jahre 1914', Düsseldorf 1977.
- Gray, E., 'Die teuflische Waffe, Geschichte und Entwicklung des Torpedos', Oldenburg 1973.
- Hallmann, H., 'Der Weg zum deutschen Flottenbau', Stuttgart 1923.
- Hallmann, H., 'Krügerdepesche und Flottenfrage', Stuttgart 1927.
- Hamann, R. und Hermand, J., 'Epochen deutscher Kultur von 1870 bis zur Gegenwart', 4 delen tot 1900, München 1971-1975.
- Hank, M., 'Kanzler ohne Amt', München 1977.
- Hansen, H.J., 'Die Schiffe der deutschen Flotten 1848-1945', Oldenburg 1977.
- Hartau, F., 'Wilhelm II', Reinbek 1978.
- Hassel, U. von, 'Tirpitz, sein Leben und Wirken mit Berücksichtigung seiner Beziehungen zu Albrecht von Stosch', Stuttgart 1920.
- Herwich, H., 'The German Naval officer corps, a social and political history 1890-1918', Oxford 1973.
- Hoche, J., 'L'Empereur Guillaume II intime', Parijs 1906.
- Houben, H.H., 'Polizei und Zensur', Berlin 1926.
- Hovgaard, W., 'Modern History of warships', Londen 1971.
- Hubatsch, W., 'Die Ära Tirpitz', Göttingen 1955.
- Hubatsch, W., 'Der Admiralstab und die obersten Marinebehörden in Deutschland', Frankfurt/Main 1958.

Jaeger, H., 'Unternehmer in der deutschen Politik 1890-1918', Bonn 1967.

Kehr, E., 'Schlachfflottenbau und Parteipolitik 1894-1901, Versuch eines Querschnitts durch die innenpolitischen, sozialen und ideologischen Voraussetzungen des deutschen Imperialismus', Berlin 1930.

Kehr, E., 'Soziale und finanzielle Grundlagen der Tirpitzschen Flottenpropaganda' in Wehler's 'Der Primat der Innenpolitik', Berlin 1965.

Kehr, E., 'Die deutsche Flotte in den neunziger Jahren und der politisch-militärische Dualismus des Kaiserreiches', in Wehler (zie hier oben).

Kehr, E., 'Englandhass und Weltpolitik', in Wehler (zie hier oben).

Kennedy, P.M., 'Maritime Strategieprobleme der deutsch-englischen Flottenrivalität'.

Kennedy, P.M., 'German World policy and the Alliance negotiations with England 1897-1900', *Journal of Modern History* 1973.

Kennedy, P.M., 'The development of German naval operationsplans against England 1896-1914', *Engl. Historical Review* 1974.

Kennedy, P.M., 'The Samoa tangle, a study in Anglo-German-American Relations 1878-1900', Dublin 1974.

Koch, I., 'Die Bundesfürsten und die Reichspolitik in der Zeit Wilhelms II', München 1961.

Köllmann, 'Bevölkerung in der industriellen Revolution', Göttingen 1974.

Kürenberg, J. von, 'War alles falsch? das Leben Wilhelms II', Bazel 1940

Lauxtermann, P.F.H., 'Constantin Frantz, Romantik und Realismus im Werk eines politischen Aussenseiters', Groningen 1978.

Leudet, M., 'Quillaume II intime', Parijs z.j.

Liman, P., 'Der Kaiser, ein Charakterbild Wilhelms II', Berlin 1904.

Lindenlaub, D., 'Richtungskämpfe im Verein für Sozialpolitik', Wiesbaden 1967.

Ludwig, E., 'Wilhelm der Zweite', Berlin 1926.

Lutz, H., 'Wilhelm II, periodisch geisteskrank!', Leipzig 1919.

Macintyre, D. en Bathe, B.W., 'Het oorlogsschip', Bussum 1976.

Mahan, A.Th., 'The influence of seapower upon history 1660-1890', uitg. 1960.

Maltzahn, K. von, 'Flotte' in Sarason 'Das Jahr 1913, ein Gesamtbild der Kulturentwicklung', Berlin 1913.

Maltzahn, K. von, 'Seemacht und Kriegsflotte' in Deutschland unter Kaiser Wilhelm II', Berlin 1914, 4 delen (dit opstel in deel 1).

Marden, A.J., 'British seapower, a history of British naval policy in the predreadnought era 1880-1905', New York 1940.

Mariensfeld, W., 'Wissenschaft und Schlachfflottenbau in Deutschland 1897-1906', Beiheft 2 der Marine Rundschau 1957.

Meisner, H.O., 'Der Reichskanzler Caprivi' Zeitschrift Gesamte Staatswissenschaft 1955.

Michalik, B., 'Probleme der deutschen Flottenbaues', Breslau 1931.

Mogk, 'Paul Rohrbach, und das Grössere Deutschland, ethischer Imperialismus Im Wilhelminischen Zeitalter', München 1972.

Mommsen, W.J., 'Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920', Tübingen 1959.

Mommsen, W.J., 'Die latente Krise des Wilhelminischen Reiches, Staat und Gesellschaft in Deutschland 1890-1914', Militär Geschichtliche Mitteilungen 1974.

Mosse, W.E. (hrsg), 'Juden im Wilhelminischen Deutschland', Tübingen 1976.

Müller, K.A. von, 'Der dritte Reichskanzler', München 1932.

Muret, M., 'Guillaume II', Parijs 1940

Nichols, J.A., 'Germany after Bismarck, the Caprivi Era 1890-1894', Cambridge (Mass.) 1958.

Padfield, P., 'The battleship era', Londen 1972.

Padfield, P., 'Guns et sea'.

Padfield, P., 'Ain straight, a biography of Sir Prives Scott'.

Pogge v. Strandmann, H., 'Nationale Verbände zwischen Weltpolitik und Kontinentalpolitik' in Schottelius en Deist, 'Marine und Marinepolitik', Düsseldorf 1972.

Puhle, H.J., 'Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus', Hannover 1966.

Puhle, H.J. (hrsg), 'Der Bund der Landwirte im Wilhelminischen Reich, Struktur, Ideologie und politische Wirksamkeit eines Interessenverbandes in der konstitutionellen Monarchie (1893-1914)', Göttingen 1971.

Quidde, L., 'Der Militarismus im deutschen Reich, eine Anklageschrift von einem deutschen Historiker', Stuttgart 1893.

Quidde, L., 'Caligula, eine Studie über römischen Cäsarenwahnsinn', Leipzig 1894.

Ranf, B., 'Technical change and British naval policy 1860-1939', Londen 1977.

Reventlow, E., 'Kaiser Wilhelm II und der Byzantiner', München 1906.

Reventlow, E., 'Der Kaiser und die Marine' in 'Unser Kaiser', Berlin 1913.

Rich, N., 'Friedrich von Holstein', 2 delen, Cambridge 1965.

Ringer, F.K., 'The decline of the German Mandarins, the German academic community 1890-1933', Cambridge (Mass) 1969.

Ritter, G.A., 'Die Arbeiterbewegung im Wilhelminischen Reich', Berlin 1959.

Röhl, J.C.G., 'Deutschland ohne Bismarck', Tübingen 1969.

Röhl, J.C.G., 'Kanzlerbild und Kanzlermythos in der Zeit des Neuen Curses', Paderborn 1973

Röhr, A., 'Handbuch der deutschen Marinegeschichte', München 1977.

Rohwer, J., 'Kriegsschiffbau und Flottengestez um die Jahrhundertwende' in Schottelius, 'Marine und Marinepolitik'.

Rosenberg, H., 'Grosse Depression in der Bismarckzeit', Berlin 1967.

Roskill, S.W., 'The strategy of seapower, its development and application', Londen 1962.

Schäffle, A.L.F., 'Die Bekämpfung der Sozialdemokratie ohne Ausnahmegesetz', Tübingen 1890.

Schenk, W., 'Die deutsch-englische Rivalität vor dem ersten Weltkrieg in der Sicht deutscher Historiker'.

Schilling, K., 'Beitrag zu einer Geschichte des radikalen Nationalismus in der Wilhelminischen Ära 1890-1909', Keulen 1968.

Schmidt Paili, E. von, 'Der Kaiser, das wahre Gesicht Wilhelms II', Bazel 1940.

Schmalenbach, P., 'Die Geschichte der deutschen Schiffsartillerie', Herford 1968.

Schoeps, H.J., 'Zeitgeist im Wandel, Das Wilhelminische Zeitalter', 1967.

Schottelius, H. und Deist, W. (hrsg), 'Marine und Marinepolitik im kaiserlichen Deutschland 1871-1914', Düsseldorf 1972.

Schulzer-Hinrichs, A., 'A Tirpitz', Göttingen 1958.

Schüssler, W. (hrsg), 'Weltmachtstreben und Flottenbau', Witten 1956.

Schüssler, W., 'Kaiser Wilhelm II, Schicksal und Schuld', Göttingen 1962.

Smith, W.D., 'The ideology of German Colonialism 1840-1906', *Journal Modern History* 1974.

Stegmann, D., 'Die Erben Bismarcks', Keulen 1970.

Stegmann, D., 'Wirtschaft und Politik nach Bismarcks Sturz, zur Genesis der Miquels Sammlungspolitik 1890-1897' in Geiss, I und Wendt, B.J. 'Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhundert', Düsseldorf 1973.

Steinberg, J., 'Yesterday's deterrent Tirpitz and the Birth of the German Battle fleet', Londen 1965.

Steinberg, J., 'The Copenhagen complex', *Journal of Contemporary History* 1966.

Steinberg, J., 'A German plan for the invasion of Holland and Belgium 1897', *Hist. Journal* 1963.

Steinmetz, H.O., 'Bismarck und die deutsche Marine', Herford 1974.

Stoltenberg, G., 'Tirpitz und seine Flottenpolitik', *Geschichte in Wiss. und Unterricht* 1962.

Struve, W., 'Elites against democracy, leadership deals in bourgeois political thought in Germany 1890-1933', Princeton 1973.

Stürmer, (hrsg), 'Das kaiserliche Deutschland'. Düsseldorf 1970.

Tannenbaum, E.R., '1900o, der Generation vor dem grossen Krieg', Frankfurt 1978.

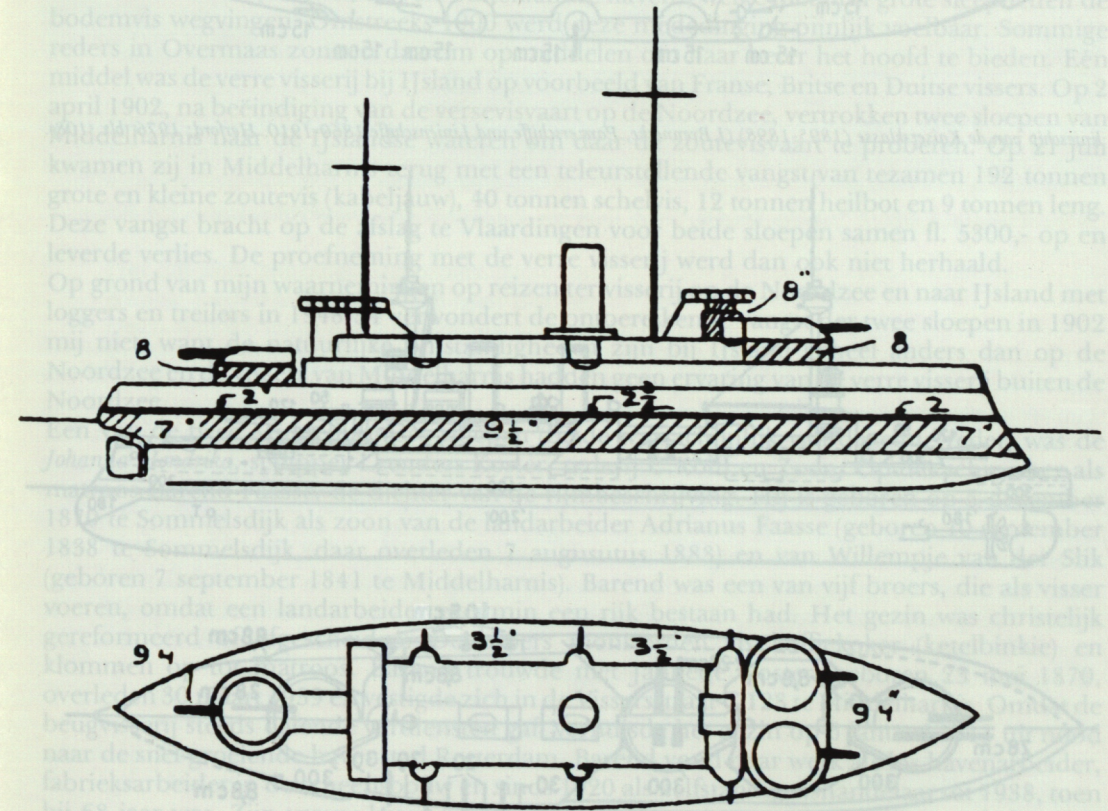
Taube, U.F., 'Ludwig Quidde, ein Beitrag zur Geschichte des demokratischen Gedankens in Deutschland', Kalmünz 1963.

Thimme, A., 'Hans Delbrück als Kritiker der Wilhelminischen Epoche', Düsseldorf 1955.
 Tirpitz, A. von, 'Erinnerungen', Leipzig 1920.
 Ullmann, H. P., 'Der Bund der Industriellen Organisation, Einfluss und Politik klein- und mittelbetrieblicher Industrieller im Deutschen Kaiserreich 1895-1914', Göttingen 1976.
 Varain, H. J. (hrsg), 'Interessen verbände in Deutschland', Keulen 1973.
 Verseput, J., 'Ludwig Quidde als criticus van zijn tijd', Spiegel Historiae 1975.
 Verseput, J., 'De Kladderadatsch affaire en de oppositie tegen Von Caprivi', Spiegel Historiae 1976.
 Verseput, J., 'Enkele facetten van de binnenlandse politiek van Duitsland tijdens de periode van de Nieuwe Koers (1890-1897)', Amsterdam 1976.
 Verseput, J., 'Adolf Stöcker, predikant, sociaal werker, politicus en antisemiet 1835-1909', Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis 1979.
 Wächter, E., 'Der Prestigegeanke in der deutschen Politik von 1890 bis 1914'.
 Wehler, H. U., 'Bismarck und der Imperialismus', Keulen 1972.
 Wehler, H. U., 'Das deutsche Kaiserreich 1871-1918', Göttingen 1973.
 Wehler, H. U., 'Imperialismus', Keulen 1972.
 Wehler, H. U. (hrsg), 'Moderne deutsche Sozialgeschichte', Keulen 1976.
 Weitowitz, R., 'Deutsche Politik und Handelspolitik unter Reichskanzler Leo Caprivi 1890-1894', Düsseldorf 1978.
 Wilhelm II, 'Ereignisse und Gestalten 1878-1918', Leipzig 1922.
 Winzen, P., 'Bülow's Weltmachtkonzept', Boppard 1977.
 Whittle, T., 'The last Kaiser', Londen 1977.
 Wilson, L., 'The incredible Kaiser', Londen 1963.
 Zechlin, E., 'Staatsstreichpläne Bismarcks und Wilhelms II 1890-1894', Stuttgart 1929.
 Zeender, J. K., 'The German Center Party 1890-1900', Philadelphia 1976.
 Zipfel, 'Kritik der deutschen Öffentlichkeit an den Person und an der Monarchie Wilhelms II bis zum Ausbruch des Weltkrieges', Berlin 1954.

Bronnen

Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage, Kabinet-A
 Rapporten Berlin 1890 tot 1900, dossiers 36 tot en met 44, R.A. Den Haag
 Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, tweede periode 1871-1898, delen 4,5,6 uitgegeven door J. Woltring, s-Gravenhage.
 Grosse Politik der europäischen Kabinete 1871-1914; de delen 6 tot en met 14, uitgegeven door J. Lepsius, A. Mendelsohn Bartholdy en T. Thimme, Berlin.
 Documents diplomatiques français 1871-1914, eerste serie 1871-1900; de delen 7 tot en met 16, Parijs.
 Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages Legislatur perioden 1890-1900, Berlin.
 Philipp Eulenburg Politische Korrespondenz 1866-1900 (verschenen zijn twee delen tot 1895), uitgegeven door J. C. G. Röhl, Boppard.
 Botschafter Paul Graf von Hatzfeldt, Nachgelassene Papiere 1838-1901, twee delen, deel 2 1888-1901, uitgegeven door G. Ebel, Boppard.
 Fürst Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingfürst Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit, uitgegeven door K. A. von Müller, Stuttgart.
 Friedrich von Holstein, Lebensbekenntnis in Briefen an eine Frau, uitgegeven door H. Rogge, Berlin.
 Holstein und Hohenlohe nach Briefen und Aufzeichnungen aus dem Nachlass des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingfürst 1874-1894, uitgegeven door H. Rogge, Stuttgart.
 Die Geheimen Papiere Friedrich von Holstein, vier delen, uitgegeven door W. Frauendienst, Göttingen.

Das Tagebuch der Baronin Spitzenberg, uitgegeven door R. Vierhaus, Göttingen.
 Alfred von Tirpitz 'Über den strategisch-taktischen Ursprung der Flottengesetze', afgedrukt in Nauticus 1926.
 Denkwürdigkeiten des General Feldmarshall Alfred Grafen von Waldersee, deel twee 1888-1900, uitgegeven door H. O. Meisner, Stuttgart.
 Max Weber 'Gesammelte politische Schriften' uitgegeven door J. Winckelmann, Tübingen.
 Kaiserreden, Reden und Erlasse, Briefe und Telegramme Kaiser Wilhelms des Zweiten, Leipzig 1902.
 Reden des Kaisers, Anspraches, Predigten und Trinksprüche Wilhelms II, uitgegeven door E. Johann (DTV Dokumente).
 Wilhelm der Letzte, Reden Kaiser Wilhelm II, uitgegeven door A. Matthes.
 Vele artikelen uit Berliner Monatshefte (eerder Kriegschuldfrage). Daarnaast verschillende brochures en krantenartikelen uit het Archiv für Zeitungsforschung in Dortmund.

Kustverdedigingsvaartuig van de Siegfried-klasse (1889-1893) (W. Hovgaard, Modern history of warships. Londen, 1920, blz. II.21).

